

УДК 340.01; 34.01:001.89, 330.3(4/9); 338.1(4/9)

УКПП

№ держреєстрації 0121U112686

Інв. №

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Сумський державний університет (СумДУ)

вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, Україна, 40007, тел. (0542) 33-40-58

ЗАТВЕРДЖУЮ

проректор з наукової роботи

д-р фіз.-мат. наук, професор

_____ А. М. Черноус

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ЗВІТ

Про виконання завдань Перспективного плану розвитку

наукового напрямку "Гуманітарні науки та мистецтво"

Сумського державного університету у 2023 році

ІСТОРІЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

(проміжний)

Науковий керівник етапу

д-р істор. наук, професор

С.І. Дегтярьов

2023

Рукопис закінчено 27.12.2023 р.

Результати роботи розглянуто на засіданні НР СумДУ, протокол від 28.12.2023 р. №13

СПИСОК АВТОРІВ

Керівник НДР Д-р істор. наук, професор	<hr/> (27.12.2023)	С.І. Дегтярьов (вступ, розділ 1, висновки)
Відповідальний виконавець, професор Д-р. філос. наук,	<hr/> (27.12.2023)	А.Є. Лебідь (вступ, висновки)
Канд. філол. наук, доцент	<hr/> (27.12.2023)	О.М. Сушкова (розділ 2)
Канд. філол. наук, доцент	<hr/> (27.12.2023)	М.М. Набок (розділ 2)
Д-р. філол. наук, професор	<hr/> (27.12.2023)	І.Р. Жиленко (розділ 3)
Д-р філос. з філол., ст.викладач	<hr/> (27.12.2023)	В.В. Степанов (вступ, висновки)
Студентка	<hr/> (27.12.2023)	Д.В. Струпінська (розділ 1)
Студент	<hr/> (27.12.2023)	О.С. Курінной (розділ 3)

РЕФЕРАТ

Звіт про науково-дослідну роботу: 119 с., 113 джерела, 2 додатки

ЕЛІТА, ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ, НАЦІЄТВОРЕННЯ, СУМЩИНА, УКРАЇНА

Об'єктом дослідження є соціальні та інтелектуальні еліти, пов'язані з регіоном сучасної Сумщини. **Предметом** дослідження є вплив цих еліт на процеси українського націє- та державотворення.

Мета дослідження: Визначення ролі представників соціальної та інтелектуальної еліт, пов'язаних з регіоном нинішньої Сумщини, у процесах націєтворення та державотворення на території України. Досягнення мети передбачає виконання низки завдань: концептуалізація поняття «соціальна та інтелектуальна еліти» в контексті досліджуваної проблеми та її методологічне обґрунтування; визначення впливу представників еліт регіону на націє- та державотворчі процеси через вивчення їхніх біографій, професійно-творчої, громадсько-політичної діяльності; створення Імпакт-реєстру видатних діячів зазначеного регіону (з урахуванням їх впливу на процеси націє- та державотворення в Україні).

Методи, що застосовуються під час роботи над темою: історико-аналітичний, просопографічний, класифікації, компаративного та інформаційно-комунікативного аналізу, контекстуально-інтерпретаційний та інш.

Прогнозується, що результати проведеного дослідження можуть бути використані для уточнення і поглиблення існуючих знань про видатних діячів Сумщини, а на рівні органів влади та місцевого самоврядування, територіальних громад можуть бути використані під час різноманітних громадських заходів, освітнього і виховного процесів, прийняття рішень про вшанування знаменних дат чи перейменування вулиць і т.п.

ЗМІСТ

Вступ	5
1 Роль Пантелеймона Куліша у націєтворчих процесах	10
2 Вплив кобзарів та бандуристів Сумщини на формування національного мислення та державницького світогляду українців	24
3 Націєцентричність у творах письменників і суспільних діячів Сумщини часів еміграції	55
Висновки	85
Список джерел посилання	88
Додатки	99

ВСТУП

Суверенітет, незалежність та демократичне майбутнє, які українці здобули із розпадом СРСР не забезпечили валідних трансформацій, як це сталося у наших сусідів, що форсували, на відміну від України, шлях європейської та євроатлантичної інтеграції. Причин цього багато, зокрема, й те, що в нашому суспільстві так і не легалізовано назрілий в умовах повномасштабного вторгнення і заактуалізований часом новий суспільний договір. Цей договір, тим не менше, легітимізовано на рівні суспільної свідомості і запитів формування сталих та спроможних суспільних груп.

Важливу роль в цьому процесі відіграють еліти, які є креаторами та виразниками суспільних запитів, цінностей та життєутверджуючих смислів. З-поміж іншого, в умовах війни все ще не оприявлена фундаментальна українська національна ідея, яка б солідаризувала різноманітні соціальні групи та еліти. А вже третя в новітній історії України революція не трансформує саму систему (суспільних цінностей, суспільних відносин; індивідуальних та суспільних проєкцій на минуле, теперішнє та майбутнє).

Саме соціальна та інтелектуальна еліти, на нашу думку, виконують місію та функцію вектору ідеї та ідеології націє- та державотворення в Україні, як комплексу думок і уявлень про минуле та спільних візіях майбуття, що є результируючим творчо-когнітивної діяльності інтелектуалів-пасіонаріїв етносу і реалізовується його елітами та контрелітами (державними, релігійними, політичними, культурними тощо) і детермінують розвиток власне етносу.

Оскільки ідея та ідеологія націє- та державотворення в Україні охоплює минуле, теперішнє і майбутнє, актуальними є рефлексії, дискурси та дискусії щодо нових суспільних орієнтирів і місця еліт у процесі їх формування; що є важливішим у трансформації ідеї та ідеології націє- та державотворення – сама ідея чи її трансформація.

Тож, варто відзначити, що формування загальнонаціональної ідентичності в процесі націє- та державотворення в Україні є одним з головних завдань нашої держави на сучасному етапі. Для його реалізації необхідно актуалізувати зусилля державних структур та неурядових організацій у сфері суспільних і міжетнічних відносин; у гуманітарній сфері й у напрямку симбіотичного розвитку різних етнічних груп у межах поліетнічного простору та державної націєцентричності.

Важливим в контексті загальнонаціонального процесу формування, легітимації та легалізації еліт, ідей та ідеологій, а також у процесах націє- та державотворення на території України є визначення ролі та внеску регіональних представників соціальної та інтелектуальної еліт, зокрема, Сумщини.

Детермінантою є концептуалізація поняття «соціальна та інтелектуальна еліти» в контексті досліджуваної проблеми та її методологічне обґрунтування. Визначення впливу регіональних еліт на націє- та державотворчі процеси в Україні можливе через пропоновану авторами імпакт-модель регіональних еліт. Ця модель створена шляхом вивчення біографій представників соціальної та інтелектуальної еліти Сумщини, враховуючи особливості, роль та функції їхньої професійно-творчої та громадсько-політичної діяльності. Узагальнюючи та аналізуючи внесок представників регіональних еліт Сумщини, складено їх Імпакт-реєстр з урахуванням їх ролі та впливу на процеси націє- та державотворення в Україні (Додатки А та Б).

Перебування України в зоні цивілізаційного розлому, на межі зон впливу західної та євразійської цивілізацій значною мірою обумовлює ментальну поліморфність (дискретну варіацію світоглядних принципів та настанов в межах єдиного етносу) українського суспільства, що створює істотні перешкоди для націєоб'єднуючих та державотворчих процесів. Роз'єднаність сучасного українського суспільства – одна з найбільш гострих проблем

сьогодення, особливо на тлі повномасштабної війни та інших глобальних викликів.

Соціетальними обмеженнями та викликами на сучасному етапі розвитку України, що негативно впливають на процеси націє- та державотворення, зокрема, є:

1) відсутність розуміння важливості антропоцентричного підходу у розробці,

2) підготовці та реалізації регіональних програм, орієнтованих на розвиток соціального та людського капіталу

3) відсутність стратегії розвитку освіти та науки на принципах антропоцентризму, яка б актуалізувала роль індивіду та суспільства в розбудові держави та стійкого громадянського суспільства

4) стереотипізація мислення, причиною чого є застарілі та суперечливі інтерпретації української історії та культури, що негативно впливають на процес солідаризації українського суспільства.

Основними вимогами в цьому контексті є необхідність лібералізувати роботу в сфері державного та регіонального управління, стабільного функціонування державних та регіональних інституцій; географічний перерозподіл попиту на культурні та освітні послуги для мешканців внаслідок масової міграції; необхідність розбудувати цифровий аспект роботи (від управлінських процесів до збереження історико-культурної спадщини тощо).

Існують актуальні запити суспільства щодо зміни напрямів державної та регіональної політики на шляху консолідації українського суспільства в контексті націє- та державотворення. Відтак виникає необхідність розробки і створення нового корпусу наукових творів та проектів, необхідність створювати україномовний національний культурний продукт, просування результатів доробку українських науковців, видатних діячів та українського порядку денного за кордоном тощо.

Наразі бракує повної і вичерпної інформації про внесок соціальної та інтелектуальної еліти Сумщини в загальноукраїнський процес націє- та державотворення, що, в свою чергу, за Aktualізує визначення світоглядних, ціннісних, історичних, соціокультурних, суспільно-політичних та інших чинників та факторів формування соціальної та інтелектуальної еліти на території сучасної Сумщини.

Дослідження такого масштабу та задуму, що об'єднує різні аспекти та рівні формування та функціонування регіональних еліт: історичного, ментально-світоглядного, соціокультурного, ціннісного, фундоване основоположними методологіями системного аналізу на принципах антропоцентричного підходу з метою вивчення імпаکت-фактору регіональних еліт Сумщини в історичній ретроспективі та перспективі. Такими основоположними методологіями в пропонованому дослідженні, зокрема, є:

1) історико-аналітичний метод для роботи з масивом інформації та її подальшої структуризації в рамках досліджуваної наукової проблеми;

2) метод класифікації – для типологізації наявної джерельної бази дослідження;

3) просопографічний метод для аналізу життєвої та світоглядної траєкторій представників соціальної та інтелектуальної еліти регіону в контексті історичних, соціально-культурних, політичних та інших трансформацій;

4) метод компаративного аналізу як порівняльно-історичний підхід у науковому дослідженні;

5) методи інформаційно-комунікативного аналізу у його дискурсивній когнітивно-прагматичній інтерпретації сприяють виявленню впливу соціальної та інтелектуальної еліти регіону на процеси націє- та державотворення;

6) контекстуальний аналіз – для виявлення та дослідження чинників, механізмів та факторів в діяльності регіональних еліт;

7) контекстуально-інтерпретаційний – для визначення факторів безпосереднього впливу на процеси націє- та державотворення та їх оцінка в суспільних дискурсах;

8) компонентний аналіз з метою дослідження семантичної структури лінгвальних та екстралінгвальних одиниць впливу та ін.

Таким чином, в пропонованому дослідженні визначено семантику понять соціальної та інтелектуальної еліти; диференційовано історичні, соціокультурні та інші особливості та контексти формування соціальної та інтелектуальної еліти на території сучасної Сумської області. Визначено параметри та індикатори впливу еліт регіону на процеси націє- та державотворення в Україні; виокремлено історичні, соціокультурні, політико-правові чинники та ознаки ідентифікації як інструменту націє- та державотворення, а також шляхи та способи впливу еліт на ці процеси.

Визначення індикаторів та параметрів впливу представників соціальної та інтелектуальної еліти Сумщини на процеси націє- і державотворення з урахуванням їх місця та ролі в громадсько-політичному, науковому та культурному житті України уможливило розробку імпакт-моделі, за якою складено Імпакт-реєстр регіональних представників соціальної та інтелектуальної еліт Сумщини.

1 РОЛЬ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША У НАЦІЄТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ

Пасіонарні особистості майже завжди відіграють ключову роль у розвитку будь-якої нації. Фактично саме вони є візіонерами майбутнього і можуть визначати перспективи самоідентифікації членів суспільства. В європейській історії ХІХ століття вважається епохою націєтворення. На цей процес найбільше впливали видатні політики, вчені, діячі культури та мистецтва, громадсько-політичні активісти, військові тощо. На цей же період припадає і процес формування української нації, представники якої були розділені двома імперіями – Габсбургів і Романових. Одним з найбільш яскравих захисників права українського народу на самовизначення, самостійний національно-культурний розвиток у ХІХ столітті був Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897). Фактично вся його професійна та громадська діяльність була національно орієнтованою.

П. Куліш, без сумніву, був знаковою постаттю в українській літературі, історії, етнографії, педагогіці, філософії. При цьому погоджуємося з оцінкою сучасників П. Куліша літературознавців А. Пипіна та А. Спасовича. Вчені стверджували, що Куліш ніколи не був суто істориком чи етнографом [89, с.375]. Навіть, високо оцінюючи його історичний доробок, дехто з сучасників не вважали його професійним істориком (наприклад, такої точки зору дотримувався український історик Д. Багалій). Дуже вдало, на нашу думку, про П. Куліша висловилася українська журналістка та співробітниця Музею книги і друкарства України І. Мочарник, назвавши його «маркетологом української культури» [70]. А англійський історик Д. Сондерс називав П. Куліша однією з ключових постатей української історії ХІХ століття [113]. Крім того, результати діяльності цього діяча, без сумніву, можна позиціонувати як такі, що позитивно вплинули на українське суспільство у контексті відродження його історичної пам'яті, усвідомленні себе як єдиної нації. Саме про це і піде мова у даному розділі.

Пантелеймон Олександрович Куліш народився у містечку Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині – Сумська область, Україна) 26 липня (7 серпня) 1819 року у сім'ї дрібного дворянина. Родина Кулішів вела своє коріння від старовинного козацько-старшинського роду, мала свій герб.

У повсякденному житті малолітнього П. Куліша завжди активно використовувалась українська мова, популярними були народні пісні, казки. Початкову освіту майбутній письменник отримав у місцевого дяка і у церковній школі. Пізніше він навчався у Новгород-Сіверському повітовому училищі та Новгород-Сіверській гімназії. З кінця 1830-х років був слухачем лекцій на словесному та юридичному факультетах Університету Святого Володимира у Києві. Там він познайомився з відомим вченим-етнографом М. Максимовичем, який всіляко заохочував збирання Кулішем етнографічних матеріалів. Все це значною мірою і вплинуло на формування професійних інтересів Пантелеймона Куліша та його становлення як письменника, історика, етнографа, популяризатора української історії та культури.

Досить активною була суспільно-політична діяльність П. Куліша. Ще в 1843 році він разом з М. Максимовичем, М. Костомаровим, М. Гулаком, В. Білозерським, О. Марковичем та іншими молодими представниками української інтелектуальної еліти об'єдналися у таємний гурток під назвою «Київська молода». В цей час Куліш позиціонував себе як вчитель (займався викладацькою роботою). Він разом з іншими збирав етнографічні матеріали, досліджував українську історію та писав про неї у своїх творах. Ідейним натхненником учасників цього об'єднання був Т. Шевченко. Гурток функціонував при Київському університеті і позиціонувався як літературний. Але насправді цілі, які ставили члени цього об'єднання, мали цілком політичний характер. Навіть їх гасло звучало як «національне відродження і демократичний розвиток України». Окрім цього, усі учасники гуртка через свою просвітницьку діяльність проповідували ідею відміни кріпосного права.

«Київська молода» проіснувала недовго, припинивши своє існування у 1845 році. Тоді ж на її основі виникло перше на українських землях таємне політичне об'єднання, відоме як Кирило-Мефодіївське братство. П. Куліш став одним із безпосередніх засновників цієї організації. У якості членів сюди увійшли представники українського студентства, викладачі, чиновники. У роботі братства брали участь колишні учасники «Київської молоді», зазначені вище і низка інших однодумців, серед яких були Т. Шевченко, І. Посяда, О. Тулуб та інші представники інтелектуальної еліти того часу.

Кирило-Мефодіївське братство просувало ідею утворення єдиної слов'янської федерації – на демократичних засадах, з правом автономії кожного народу. Досягнути цього планували шляхом ліквідації монархії, кріпосного права, наданням населенню громадянських прав та свобод, у тому числі рівності усіх слов'янських народів у їх національно-культурних правах. Цікаво, що П. Куліш був одним із засновників братства і безумовним прихильником вищезазначених ідей, але при цьому так і не став офіційним членом організації (так само, як і Т. Шевченко). Не був він причетний і до створення основних програмних документів братства – статуту і маніфесту «Книга буття українського народу». Він волів не мати задокументованих зв'язків з політичною організацією (хоча при цьому був одним з найактивніших її діячів), вважаючи, що він і так докладає максимальних зусиль для розвитку української культури та ідеї та продовжуватиме це робити далі [47, с.106-109].

Хоча багато дослідників все ж вважають Куліша повноправним учасником/членом братства, аргументуючи це тим, що й сама організація не мала списків своїх членів, протоколів зборів і т.п. В цьому випадку, думали вони, членом Кирило-Мефодіївського братства можна вважати будь-кого, хто підтримує програмні цілі суспільства, тісно співпрацює з іншими його учасниками [43]. П. Куліш, без сумніву, розумів важливість національної самобутності українського народу, його культури, історії [84]. За словами О. Міллера, саме «М.І. Костомаров, П.О. Куліш та М.М. Білозерський –

стали, поряд із Т.Г. Шевченком, тим поколінням, яке перетворило українофільство на націоналістичну ідеологію» [61, с.67]. Цієї точки зору дотримувалися й інші дослідники [112], дотримуємося її і ми.

Протягом всього періоду існування Кирило-Мефодіївського братства саме через П. Куліша підтримувалися зв'язки організації з представниками інтелектуальних еліт різних національних регіонів Російської імперії (землі теперішніх Литви, Білорусі, Польщі), Чехії, які не були членами братства, але підтримували ідеї, що там проповідувалися [56; 57; 110].

В березні 1847 року через донос О. Петрова Кирило-Мефодіївське братство було викрите. Таємна поліція почала переслідування та арешти членів братства та осіб, яких підозрювали у співпраці з ним. Пантелеймон Куліш в цей час перебував у Варшаві, оскільки незадовго до цього був відправлений у відрядження до Європи для вивчення слов'янських мов, історії, культури та мистецтв. Тут його і було заарештовано та відправлено до Петербургу для допиту. Довести прямий зв'язок П. Куліша з Кирило-Мефодіївським об'єднанням не вдалося, крім його дружніх відносин з членами братства. Але, вивчивши його твори, влада все ж таки прийняла рішення про покарання, так як, на думку жандармерії, він «виношував думки про надуману важливість України», «вселяв у малоросів думки про право на окреме існування від імперії». П. Куліша було заслано в Тулу, де з часом він обійняв посаду в губернаторській канцелярії і навіть був редактором неофіційної частини «Тульських губернських відомостей». Решта членів організації також понесли суворе покарання, оскільки їх діяльність була визнана спробою «формулювання програми українського національного руху» [61, с.68].

Через три роки, завдяки протекції деяких впливових столичних сановників, П. Куліш зміг повернутися до Петербургу. Тут він активно займався науковою та видавничою роботою, не припиняючи при цьому свою громадську діяльність. Саме в Санкт-Петербурзі в кінці 1850-х років з'являється перша українська спільнота. Ця спільнота згуртувалася довкола

колишніх учасників Кирило-Мефодіївського братства П. Куліша, М. Костомарова, Т. Шевченка, В. Білозерського. Його членами стали українські інтелектуали П. Чубинський, Д. Каменецький, О. Кістяковський, О. Андрієвський, О. Афанасьєв-Чужбинський та багато інших [8, с.157]. Члени цього петербурзького товариства продовжили проповідувати українофільські ідеї, хоча, безумовно, не в настільки радикальному форматі, який був характерним для Кирило-Мефодіївського братства.

Важливу роль П. Куліш зіграв у якості просвітника. Цей вид його діяльності не обмежувався тільки педагогічною діяльністю. Якийсь час він викладав у Луцькому, потім Києво-Печерському та Києво-Подольському повітових дворянських училищах, Рівненській гімназії, а з 1845 року в 5-й гімназії Петербургу та Петербурзькому університеті. Але не викладацькою роботою він зміг вплинути на тогочасну українську суспільну думку. Після повернення із заслання П. Куліш вже не повертався до викладання, але почав писати підручники для української школи [66, с.59-60].

Щоб мати можливість найбільш ефективно і масово розповсюджувати учбову літературу, він прямо в Петербурзі заснував власну друкарню. Одним із найкращих україномовних підручників Куліша стала так звана «Граматка» 1857 року. Сам підручник, хоч і містив велику кількість церковних текстів, був універсальним, сюди були включені також правила арифметики, української орфографії. Крім того, П. Куліш підібрав або склав сам для підручника цілу низку змістовних дидактичних текстів, метою яких було піднімати патріотичний настрій в середовищі юних учнів та самих педагогів [32, с.18-23]. Це, зокрема, досить об'ємний уривок, де автор намагався коротко викласти історію українського народу з прадавніх часів (насправді основну увагу він приділив подіям, котрі пов'язані з українським козацтвом) [20, с.27-40]. Окремий розділ було присвячено українським приказкам, які П. Куліш вважав скарбницею народної мудрості, одним з національних ідентифікаторів [20, с.94-96]. Друге видання «Граматки» побачило світ в 1861 році у більш скороченому варіанті. Але тут автор зробив

акцент на вивченні живої народної української мови, вважаючи, що кожна українська дитина має знати рідну мову, яка є однією із основ народної самоідентичності. В цілому, це було надзвичайно авторитетне видання для того часу, логіку якого активно наслідували укладачі шкільних підручників другої половини ХІХ століття (Т. Шевченко, М. Гатцук, Л. Ященко та ін.). Сам П. Куліш написав ще низку статей на педагогічну тематику, де, окрім всього іншого, підтримував розвиток української національної освіти.

Величезною заслугою П. Куліша є створення українського правопису, котрий ліг в основу сучасної української мови. Роботу над ним вчений почав у другій половині 1850-х років. Вважається, що П. Куліш розробив так званий «спрощений правопис», за допомогою якого діти будь-якого віку, а також дорослі, могли навчитися читати і писати. «Кулішівка» (таку умовну назву отримав цей правопис) була успішно застосована, у тому числі в науковій, публіцистичній та художній літературі, про що свідчать тексти, опубліковані на сторінках збірника «Записки о Южной Руси», журналу «Основа», у романі «Чорна Рада» тощо. Дуже активно використовувалась для фіксації фольклорних матеріалів. Фактично Пантелеймон Куліш став першим і єдиним вченим-фольклористом, який розробив фонетичний правопис, що скоротив дистанцію між так званим «малоросійським правописом» та «південноросійською вимовою». У згадуваній вище «Граматці» 1857 року фактично було науково обґрунтовано цей правопис.

Окремим пунктом Емського указу 1876 року цей правопис було заборонено. Але у дещо зміненому вигляді він і надалі продовжував використовуватися, а його популярність на українських землях постійно зростала. Саме правопис Куліша став фундаментом для сучасної української орфографії. А сформований мовний стандарт поширився як у східноукраїнській, так і в західноукраїнській літературі. Цей правопис (з деякими змінами) був запроваджений Є. Желехівським у 1893 році у школах та деяких офіційних установах Галичини. Ним активно користувалися під час

написання своїх найбільш фундаментальних робіт такі українські вчені, як М. Грушевський, Б. Грінченко та інші [55].

Важливим досягненням П. Куліша у процесі привернення уваги як широких верств населення, так і представників інтелектуальних еліт того часу до українських традицій, обрядів, усної народної творчості була його етнографічна діяльність. Ми вже зазначали, що великий вплив на його формування як етнографа мав М. Максимович. Вивченням українського фольклору Куліш займався також із патріотичних спонукань, про це він сам і писав Максимовичу, що в цій діяльності ним рухала «щира прихильність до рідного краю, до рідного племені» [22].

Вже наприкінці 1830-х років Куліш показав Максимовичу зшивку записів усної української словесності, яку почав збирати після ознайомлення з його етнографічними творами. Саме з цього моменту П. Куліш і розпочав свій шлях етнографа-фольклориста. У першій половині 1840-х років він багато подорожував, збираючи та записуючи українські пісні, обряди, традиції тощо. Планував втілення цієї своєї роботи у багатотомнику «Жизнь малороссийского народа». Вже у 1844 році у колекції Куліша була велика кількість записаних пісень, прозових творів, звичаїв. Він навіть встиг укласти збірку «Малороссийские предания, легенды, поверья и разные заметки, касающиеся местных примечательностей, народного быта и т.п. (Материалы для изучающих народную историю и поэзию)». Паралельно етнограф готував до публікації «Повесть о старых временах и обычаях малороссийских» та історико-фольклористичну статтю «Поездка в Украину». Але цим планам не судилося збутися, 1847 року його було заарештовано і відправлено у заслання.

Після повернення із заслання у 1852 році Куліш відновив свою збиральницьку діяльність. Окрім цього, вже наявні матеріали він почав систематизувати і складати з них етнографічну збірку. Протягом літа й осені 1855 року П. Кулішу вдалося попрацювати над цим проектом плідно. Спочатку том підготовлених матеріалів він планував назвати

«Этнографические записки о Малороссии», трохи пізніше назва була змінена на «Этнографические записки о Южной Руси». Але після проходження цензури, перед віддачею матеріалів до друку П. Куліш вніс ще одну зміну в назву книги, викресливши слово «етнографічні», щоб не обмежувати себе у змісті. Таким чином, з'явився перший том однієї зі знакових етнографічних праць П. Куліша «Записки о Южной Руси», надрукований в кінці літа 1856 року. Друга частина «Записок о Южной Руси» вийшла у березні 1857 року (у цьому томі також було надруковано кілька літературних творів самого Куліша, Т. Шевченка тощо) [45]. У планах було щорічно видавати по два томи «Записок», але це залишилося нереалізованим.

Етнографічна діяльність П. Куліша не обмежувалася лише збиранням та публікацією матеріалів. Вона безпосередньо впливала на його літературну творчість, історичні дослідження. Так, вже з 1840 року (а цілком імовірно, що навіть раніше) П. Куліш почав адаптувати деякі із зібраних ним українських повір'їв та легенд під художні та поетичні твори. Один за одним з'являються твори, написані на основі етнографічних та фольклорних матеріалів: «О том, отчего в местечке Воронеже высох Пешевцев став», «О том, что случилось с козаком Бордюгом на Зеленой неделе», «Огненный змей», «Коваль Захарко», «Циган», історико-фольклорна поема «Украина», поема «Украина. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького» та інші. Всі вони були присвячені українській тематиці, а значна частина була написана українською мовою. Багато з них було надруковано на сторінках популярних на той час періодичних видань «Киевлянин», «Москвитянин», «Современник», «Основа».

Для адаптації та використання у художніх творах вивчав П. Куліш не лише джерела етнографічного характеру, а й конкретно історичні. Зокрема, він дуже уважно ознайомився із змістом так званих козацьких літописів (Літопис Самовидця, Літопис Граб'янки), «Историей русов» тощо. Це дозволило письменнику ще у 1843 році розпочати роботу над його *magnum opus* – першим українським історичним романом «Чорна рада». У цьому

творі Куліш як письменник-романтик не лише описав відомі події з історії України періоду Руїни [87, с.27-28]. Джерела для цього роману П. Кулішу допомагав зібрати відомий історик М. Погодін. Майбутньому історичному твору Куліш надавав великого значення. В одному з листів Погодіну він писав, що «цим романом, здається, я дещо зроблю для історії Малоросії». У результаті, в книзі були з максимальною точністю описані сцени з повсякденного життя козаків і простого населення, архітектура того часу, одяг, традиції тощо. Перша редакція роману з'явилася в 1844-1846 роках, а виданий він був у 1845 (перші п'ять частин вийшли в журналі «Современник») і 1846 роках (інші частини надруковані в «Москвитянине»). «Чорна рада» писалася російською мовою, але за короткий час з'явилася й україномовна версія. Але опублікований українською мовою роман був лише 1857 року [44].

Вивчаючи та аналізуючи історичні джерела, П. Куліш викладав свою наукову інтерпретацію подій, що відбувалися в Україні. Як правило, це стосувалося часів козацтва. Найбільш поширеними були теми, пов'язані з визвольною війною Б. Хмельницького, епохою Руїни, боротьбою українського народу проти Речі Посполитої тощо. На початку 1840-х років було опубліковано історичний нарис «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького», де П. Куліш розмірковував про українську національну деградацію. Він вважав за серйозну проблему втрату українцями своєї історичної пам'яті, малий інтерес до вивчення власної історії. Але сам історик також при цьому виявляв свою глибоку віру у відродження України – спочатку духовне та культурне і лише потім державне [72, с.66-77].

Вийшла з-під пера П. Куліша й низка інших історичних досліджень. Оцінки різних історичних подій у нього в різні часи могли відрізнятися, що свідчить про гнучкість його поглядів. Але постійним було те, на думку історика О. Оглобина, що Куліш увесь час «намагався знайти в українському минулому ті сили, які творили українську державність або її руйнували» [111,

с.222]. Той самий Оглоблин стверджує, що П. Куліш так само, як і М. Костомаров, прийшов до ідеї недержавної української нації, хоч і іншим шляхом.

А 1846 року Куліш видав «Повість про український народ», де передбачив ліквідацію кріпосного права, відновлення української держави. Деякі вчені вважають цю роботу першою після «Истории русов» «новою політизованою історією України» [73; 111]. У 1861 році вийшов популярний історичний нарис Куліша «Історія України від найдавніших часів», 1862-1863 – «Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии», 1863-1864 – «Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра». У своїй роботі «Выговщина» (1861), аналізуючи епоху гетьмана І. Виговського, П. Куліш розглядає її як спробу поставити на ноги старосвітську Україну та створити козацьку шляхетську націю [54, с.1-15; 111, с.237].

На думку Куліша, причиною деяких бід українців було незнання власної історії. Щоб позбутися цього пробілу в знаннях народу, він працює над історичною драмою «Колія» (1860), яка лишилась незавершеною, а також «Драмованою трилогією», до якої увійшли «Байда, князь Вишневецький» (1884), «Петро Сагайдашний» та «Цар Наливай» (опубліковані у 1900). Вони вирізняються різним співвідношенням художності та історичності, роблячи оммаж на деякі історичні події [18].

До фундаментальних історичних робіт П. Куліша слід також віднести тритомне дослідження «История воссоединения Руси» (1 і 2 томи надруковані в Петербурзі в 1874 році, а третій – у Москві в 1877 році) і також тритомне «Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)» (вийшло в Москві у 1888-1889 роках). Досить велика кількість задуманих ним історичних проєктів так і не була втілена в життя або реалізована лише частково.

Важливою складовою у процесі популяризації української культури та історії української національної ідеї є також і видавнича діяльність Куліша.

Як тільки був послаблений цензурний тиск, він у 1856 році насмілився попросити у III Відділення імператорської канцелярії дозволу на відновлення своєї публіцистичної діяльності. Отримавши схвалення у 1857 році він поїхав до Петербургу, де заснував свою друкарню (її ми вище вже згадували). Куліш хотів назвати її «Українська друкарня», але цього не було дозволено, тому назвав просто «Друкарня Пантелеймона Куліша» [73, с.110]. Перша книга, видана там – «Размышления о Божественной Литургии» М. Гоголя. Далі вийшло у світ шеститомне видання гоголівських «Творів і листів», «Грамотка», «Народні оповідання» за авторством Марко Вовчок. У 1858 році було надруковано два томи «Повісті» Г. Квітки-Основ'яненка та одночасно у вигляді брошури розвідку самого Куліша «Гр. Квітка (Основ'яненко) та його повісті. Слово на новий вихід Квітчиних повістей».

Видання Куліша супроводжувалися його ж літературознавчими рецензіями, які стосувалися творчості авторів, яких він публікував, чи стану української літератури загалом. У цих рецензіях часто містилися посилання на твори різних відомих українських письменників, поетів, культурних діячів, які, на думку П. Куліша, «прикрасили б будь-яку літературу, за вірністю живопису з природи та глибини серцевого почуття». Зусиллями П. Куліша світ побачили та стали доступними для широких мас літературні твори Марко Вовчок, Є. Гребінки, Т. Шевченка та багатьох інших талановитих українських (і не лише українських) майстрів літературного жанру. Наприклад, 1858 року вийшли два томи «Повестей» Г. Квітки-Основ'яненка, «Писания» І. Котляревського, 1860 року – «Кобзар» Т. Шевченка тощо.

Через деякий час після видання «Кобзаря» П. Куліш вирішує змінити формат своїх видань. Він почав публікувати твори Т. Шевченка, а згодом свої та інших авторів (Марко Вовчок, Г. Барвінок, Г. Квітки-Основ'яненка та ін.) у форматі маленьких книжок. Серія цих книжок мала назву «Сельская библиотека». Хоча на кожне видання потрібно було отримувати дозвіл від цензорів, все ж таки значення цієї серії було дуже високим, щоб відмовлятися від нього. Маленькі книжки були дешеві, і їх можна було активно

розповсюджувати серед бідних верств українського населення, вони ставали доступними для найширших мас [4].

До того ж Куліш причетний до публікації шести творів Шевченка в книзі «Новые стихотворения Пушкина и Шевченка» у Лейпцигу 1859 року. При чому, в цій збірці вони друкувалися нецензуровані, не дивлячись на те, що були гостро політичними («Холодний Яр», «Думка», «І мертвим, і живим...», «Кавказ», «Як умру, то поховайте», «Гоголю»).

У травні 1860 року П. Куліш почав видавати свій власний альманах «Хата», зміст якого майорів передмовою «Переднє слово до громади. Погляд на українську словесність», віршами Я.Щоголева та П.Кузьменка, «Приказками Гребінки» та добіркою «Кобзарський гостинець», яка складалася з 10 віршів Т.Шевченка. Другий номер цього альманаху мав багато критики і був надрукований лише завдяки сприянню цензора І. Розковшенка. Після того як 18 липня 1863 року був виданий «Валуєвський циркуляр» і національно-культурний рух української інтелігенції послаб, П. Куліш був змушений продати свою друкарню [4; 73, с.100, 138].

Спробував себе Куліш і в якості перекладача. Найвідомішою його роботою в цій сфері є Старий Заповіт, який було адаптовано з давньогрецької за участі І. Нечуя-Левицького та І. Пулюя. Це був перший в історії повний переклад Біблії українською мовою, який розпочався у лютому 1871 року. Це викликало у церковників, які мали яскраво виражений москвофільський характер, неабияку лютть, бо вони засуджували використання української мови в богослужіннях та обрядах. Уникнути великих неприємностей Кулішу допоміг митрополит Спиридон Литвинович, який позитивно ставився до перекладу святого письма українською мовою [107]. Але не тільки церковники були перепоною до завершення перекладу. Лондонське Біблійне Товариство надіслало негативний відгук через те, що Куліш перекладав не з оригіналу, тому він взявся за вивчення давньогебрейської (єврейської) мови, щоб довести справу до кінця належним чином [96].

Пізніше, після тривалої плідної праці, 6 листопада 1885 року під час пожежі на хуторі Мотронівка згорів єдиний, незавершений, екземпляр перекладу Старого Заповіту, тому Куліш взявся за роботу знову і протягом 1885-1897 років працював над перекладом, на жаль, не встигнувши його завершити [97]. Завершив переклад Біблії І. Нечуй-Левицький, який на рівні з Кулішем та Пулюєм розумів значення Святого Письма для культурного розвитку та зв'язку України з усім світом. Отримавши підтримку від Британського біблійного товариства, Святе Письмо в повному обсязі було надруковано в 1903 році у місті Відень [66, с.59-60].

Перекладав Куліш також твори Байрона, Шекспіра, Скота, Гете, Гейне і Шиллера. Незадовго до власної смерті, ним було підготовлено «Поетичну кобзу: Переспіви чужоземних співів». Цю збірку вперше було опубліковано в 1897 році у місті Женева, вже після його смерті. Також до високо оцінених робіт Куліша в цій сфері варто віднести «Шекспірові твори. Із мови британської українською перекладав Куліш» та переспіви балад Міцкевича: «Чумацькі діти», «Химера», «Русалка» [26].

Знаменним явищем в історії української культури та суспільного життя стала поява першого українського суспільно-політичного та літературного щомісячного журналу «Основа». У словнику Брокгауза та Ефрона це видання позиціонувалося як найпомітніший прояв українофільства на той час. Журнал був двомовним (матеріали друкувалися українською та російською мовами). Позиція редакції журналу полягала у захисті права української нації на вільний та різнобічний розвиток. Довгий час влада не давала дозволу на відкриття цього журналу. П. Куліш був одним із найактивніших діячів, які відстоювали доцільність такого видання, шукав меценатів, готових фінансувати друк. На початку 1861 року світ побачив перший номер «Основи», а Куліш став його неофіційним редактором (офіційним був В. Білозерський). Саме тут було надруковано його першу історико-літературну працю «Обзор украинской словесности», багато досліджень, присвячених українським письменникам. Фактично «Основа» стала

майданчиком, де були представлені напрацювання багатьох українських авторів, на українську тематику. На жаль, журнал проіснував недовго, протягом 1861-1862 вийшло 20 номерів. Причиною його закриття стали переслідування з боку влади, яка боролася з проявами українофільства, та фінансові проблеми [61, с.89-100].

Загалом слід зазначити, що суспільно-політична, наукова, літературна, просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша відіграла надзвичайно важливу роль у процесі формування української нації. Реалії, у яких він жив і працював, не були сприятливими для такої діяльності. Будь-які спроби популяризації української культури, історії, мови (насправді не лише української, а будь-якої національної специфіки) в умовах централізованої, хоча й багатонаціональної Російської імперії сприймалися владою виключно як прояв сепаратизму та загроза монархічній державі. Все це негайно припинялося, а активісти такої діяльності каралися.

Деякі дослідники спадщини Пантелеймона Куліша мають думку, що той розглядав Україну швидше ідеалістично, ніж історично. Але навіть якщо це певною мірою відповідає дійсності, то, на нашу думку, саме ця ідеалізація дуже сприяла формуванню (або поверненню) історичної пам'яті українців XIX століття, становленню та розвитку українського суспільства як нації. Романтизм та ідеалізація у висвітленні минулого українського народу, його культури, традицій, безумовно, сприяли сприйняттю цих ідей найширшими масами українського населення.

Роль Пантелеймона Олександровича Куліша у процесі становлення української нації, на нашу думку, досі залишається не до кінця осмисленою вченими. Ця тема продовжує бути надзвичайно актуальною, незважаючи на величезну історіографію, пов'язану з особистістю Куліша. Впливовість П. Куліша в українській історії, літературі, суспільно-політичному житті XIX століття дуже висока і дозволяє поставити його в один ряд із такими сучасниками, як І. Котляревський, Т. Шевченко, М. Костомаров та інші. Актуальна його спадщина і зараз.

2 ВПЛИВ КОБЗАРІВ ТА БАНДУРИСТІВ СУМЩИНИ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ ТА ДЕРЖАВНИЦЬКОГО СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНЦІВ

Мистецтво кобзарів та бандуристів було і є потужним джерелом формування національної свідомості, морально-етичних цінностей та громадянської позиції українців. З цього приводу І. Франко зазначав, що народні співці-музиканти намагалися наблизитися «до чисто поетичного моралізування (розрядка І. Франка – М. Н.), себто до піднесення в людях почуття людської гідності і співчуття до бідних, нещасних та покривджених...» [100, с.294], а також до усвідомлення їх слухачами необхідності самостійної української держави. Кобзарі та бандуристи як знаки і символи культури й духовності українського народу виражали і виражають свої думки не прямо й відверто, а символічно і образно, завдяки чому, як підкреслює К. Черемський, їх виконавству не властива ‘мітинговість’, ‘демонстративність’, адже вони говорили і говорять мовою предків, доносять до своїх слухачів їх державотворчі ідеї та уявлення про світ і людину в ньому. До того ж, вони дають відповідь на питання про природу та особливості національного характеру, національного світогляду, національного укладу життя загалом та, зрештою, «хто такі українці?» [101, с.10].

Вивчення репертуару народних співців-музикантів, до якого входять українські народні думи, історичні, соціально-побутові, гумористично-сатиричні пісні, важливе з погляду його функціонування та побутування в усіх сферах життя українського суспільства – історичній, політичній, соціальній, побутовій, морально-естетичній. На думку М. Цертелєва цінність уснопоетичних творів полягає ще й у тому, що в них відтворено психологічний портрет народу. Виходячи з історичних подій, що включають в себе й історію формування та становлення традиційного мистецтва кобзарів та бандуристів, вчений робив спробу пояснити витoki таких рис українців, як

чуттєвість, емоційність, «чиста моральність», «тихий смуток» та ін. У такому разі, вивчення народної культури стало проявом пошуку національного самоозначення, яке пізніше трансформувалося в політичну й ідеологічну складову [98, с.151]. На Слобожанщині та Гетьманщині ідеологічна складова нерозривно пов'язана з розвитком української епічної традиції, функціонуванням традиційних співоцьких форм в сучасному світі. У зв'язку з цим, «тихий смуток» та «чиста моральність» за М. Цертелєвим переходять в площину звитяги та боротьби за власну свободу й незалежність української держави. Виразниками звитяги й боротьби, ідеї незалежності, свободи як цінності й основного рушія національного спротиву, що є першоджерелом формування духовної та національно стійкої особистості, стають кобзарі та бандуристи.

На Сумщині традиційне кобзарське мистецтво й бандурне музикування представлено іменами кобзарів ХІХ – поч. ХХІ століть Семена Кошового, Остапа Вересая, Каленика Рожка, Федора Гриценка-Холодного (Коваленка), Григорія Кожушка, Степна Пасюги, Єгора Мовчана, Євгена Адамцевича, Ігора Рачка, Анатолія Абрамова, Дмитра Андрусенка, Григорія Спиці, Івана Бедрина, Ігната Безпалого, Андрія Волошенка, Івана Кравченка, Івана Запорожченка, Валентина Заворотька, Макара Циганенка та ін. Вони не лише пробуджували і утверджували в свідомості своїх сучасників та прийдешніх поколінь українців приспане колоніальними режимами почуття національної честі та гідності, але й передавали у спадок молодому поколінню кобзарів-бандуристів свій особливий «співоцький» спосіб мислення й сприйняття світу, репертуар, знання, навички гри на традиційних кобзарських інструментах. Наприклад, на ярмарку у Ромні Остап Вересай зустрів кобзаря Євхима Андріяшівського і став навчатися у нього. Коли через рік Євхим Андріяшівський помер, Остап Вересай пішов у науку до Семена Кошового в с. Голінка поблизу Ромна. З Антоном і Трифоном із Великих Бубнів Роменського повіту та Потапом із Нової Греблі Лохвицького повіту (тепер Роменський район) підтримував зв'язки Іван Кравченко-Крюковський. 20

липня 1832 р. поблизу Ромна від кобзаря Івана Стрічки Платон Лукашевич записав думу «Самійло Кішка», а 22 липня 1845 р. у шинку в Борзенці під Ромном від Каленика Рожка Пантелеймон Куліш записав думу «Удова» [11, с.271]. У ХХ на поч. ХХІ століть кобзарський звичай нашого краю продовжили і примножили Степан Пасюга, Єгор Мовчан, Є.Адамцевич, Ігор Рачок, Олександр Триус та ін. Від кобзарів ХІХ – поч. ХХ століть вони перейняли і передали новим поколінням народних співців-музикантів твори традиційного репертуару, зокрема, думи «Удова і три сини», «Три брати азовські», «Маруся Богуславка», «Невільницький плач», «Олексій Попович», історичні та соціально-побутові пісні тощо. Разом з тим у їх репертуарі маємо замовчувані за советських часів пісні «Хортиця», «Старе життя України», «Про зруйнування Запорізької Січі» «Пісню про Конотопську битву», легендарний «Запорізький марш» тощо. Від Євгена Адамцевича «Запорізький марш» перейняв Микола Мошик. Василь Жованик від Ігоря Рачка перейняв «Пісню про Конотопську битву», яку виконував ще ад'ютант Симона Петлюри Михайло Теліга. Психологічною основою та метою цієї спадкоємності є «співзвучність духовного простору цих творів та духовного світу їх виконавців і слухачів, національні особливості їх світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світопотракування, світовираження та світоствердження, насамперед, відчуття гострої потреби у спротиві злу і насильству, вразливість до них, виформувані українським народом упродовж тисячоліть боротьби наших далеких і ближчих предків за свою землю і волю, формування на цих підставах питомо національної духовної досконалості української людини, її національної стійкості як питомо національної громадянської та суспільно-політичної позиції» [14, с.7].

Оскільки в розділі монографії неможливо охопити всі грані впливу кобзарів та бандуристів Сумщини на становлення й утвердження національного мислення та державницького світогляду українців, зупинимося на основних з них. Найперше, на нашу думку, це

– образ кобзаря та бандуриста як виразника національного світосприйняття, світорозуміння, світопотрактування в утвердженні національної громадянської та суспільно-політичної позиції;

– особливості побутування та сприйняття українських народних дум, епічного виконавства на Сумщині та вплив кобзарського епосу на формування духовного світу, національної свідомості, національної стійкості, державницького світогляду наших краян;

– сприйняття традиційного кобзарства та бандурного музикування Сумщини в контексті міжкультурних взаємодій.

Докладніше зупинимося на питанні про образ кобзаря та бандуриста як виразника національного світосприйняття, світорозуміння, світопотрактування в утвердженні національної громадянської та суспільно-політичної позиції наших земляків.

Хто ж такі кобзарі та бандуристи? Як формувався й утверджувався їх світогляд? Який вплив вони мали та мають на українське суспільство? Кобзарство як своєрідне світоглядне явище української культури сягає своїм корінням у часи волхвів і почало формуватися як питомо національне явище за часів Київської Русі, а, можливо, й раніше. Ще за первісних часів спів був засобом збереження, розвитку та передачі наступним поколінням традицій, морально-етичних норм та цінностей народу, виконував виховну функцію у формуванні та утвердженні Роду, у пробудженні патріотичних почуттів, ставав виразником внутрішнього естетичного і духовного світу людини загалом. Кобзарі, бандуристи та лірники як типи народних співців-музикантів визначаються своєрідністю свого морально-етичного світу. Ця особливість їх характеру формувалась як під впливом нерозривного зв'язку з повсякденним життям народних мас, так і успадкованих рис традиційного епічного виконавства. Тому не випадково наші предки прирівнювали поета-співця до волхва, або жерця, бо саме вони знали божу волю і вміли по-божому говорити. Свого ж апогею кобзарсько-лірницька традиція досягла в період Національно-Визвольних Змагань у добу козаччини. Образ кобзаря,

бандуриста та лірника є наскрізним у дослідженнях етнографів, фольклористів М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лукашевича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, П. Мартиновича, О. Потебні, П. Житецького, К. Грушевської, М. Лисенка, К. Квітки, Ф. Колесси, Г. Нудьги, О. Правдюка, С. Грици, творчості П. Куліша, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, П. Тичини, У. Самчука та ін.

Вивчення кобзарства, як наголошує К. Черемський, ріднить нас найглибше із предківською долею, лицарством в житті, мрією і всією духовністю, звідки проходить жива снага для нашої душі, яка ошляхетнює і збагачує її, підготовляє до вищого ступеня її життя [101, с.363-364]. Ось цей вищий ступінь духовного життя для українців завжди був пов'язаний з предківськими звичаями, традиціями, національним світоглядом, системою державницьких ідей, національних цінностей, в основі яких – пошана до роду, культ батька й матері, повага до особистості, побратимство, взаємозв'язок з рідною землею, народом, Україною тощо. Все це є духовною основою розвитку громади, народу, нації й держави. «Кожна людська громада, – підкреслює О. Братко-Кутинський, – яка наміряється жити й розвиватися, а не розпорозуватись пилом на вітрі історії, мусить виробити певний комплекс світоглядних ідей, систематизованих щодо місця даної громади у світобудові і визначеної цим місцем регламентації поведінки членів громади, коротше, мусить мати свою ідеологію й українська громада доки не потрапила в етнорубку імперії, яка намагалась підмінити національні цілі імперськими, розтоптати культурні здобутки нації і перетворити її на слухняне, бездумне і безлике «населення» імперії» [5, с.25-26]. Виразником національних світоглядних ідей якраз і були кобзарі та бандуристи, які, мандруючи від села до села, розповідали людям не тільки про різні події, а й несли в народ ідеї волі й незалежності, прославляли патріотизм, відстоювали права кожної людини і всього народу на вільне життя, звеличували шанування батьків, роду, Вітчизни. Так, наприклад, дума «Самійло Кішка»,

яку в 1832 році записав П. Лукашевич від сліпого бандуриста Стрічки поблизу м. Ромен, за сюжетом, образами, художнім стилем перевершує усі відомі думи, які він до цього записував. У передмові фольклорист зазначив, що у ній його вражає «велич душі та істинно рицарський дух» [59, с.24], а образ козацьких хоругв став символом честі й віри. Саме хоругви, які гетьман Самійло Кішка потайки ховав у себе під одягом від «рукъ мусульманъ», у тяжкій неволі додавали козакам віри в життя, об'єднували в бажанні не піти «на дно», а боротися й вижити та повернутися на рідну землю, в Україну. Таке ідейне спрямування думи «Самійло Кішка» формувало світогляд слухачів, згуртовувало громади, утверджувало розуміння вірності своєму роду, землі, національним звичаям, традиціям, обрядам, які передавалися у спадок наступним поколінням українців.

Одним з видатних кобзарів Сумщини був Єгор Мовчан із с. Велика Писарівка (1.06.1898–22.03.1968). Народився в сім'ї наймита. З дитинства втратив зір. Кобзарського мистецтва вчився у С. Пасюги. Його репертуар складали думи «Невільницький плач», «Про удову і трьох синів», «Про самарських братів», багато історичних та жартівливих пісень. З кобзою за плечима незрячий кобзар обійшов сотні сіл, ніс у маси народні пісні та думи. Співав про тяжку долю людей та їх багатовікову боротьбу з ворогами. Був учасником першої республіканської наради кобзарів і лірників 1939, брав активну участь в роботі утвореного тоді державного ансамблю кобзарів [35, с.167].

Наведемо декілька відгуків односельчан про кобзаря Єгора Мовчана та його виконавську манеру. Зі спогадів Марії Іваненко: «Я жила на тій же вулиці, що і кобзар, тож слухала його десь із десятирічного віку. Співав він і про любов, і про смерть, і про різні трагічні сторінки в житті людини. Співав і про війну. Викривав наших, які і були на нашій стороні, і на німецькій та чинили кривди. Як співав пісню, а репертуар був багатий, кобза аж плакала. Аж моторошно ставало на душі, особливо, коли згадували про голод. Тоді про це не говорили, а воно ж було нами пережите і вистраждане. Його гру, як

і його самого, дуже любила молодь, тож і запрошували на весілля. Коли грав, у всіх прямо радісно ставало на душі, ноги самі просилися до танцю. Співав і весільні пісні. Одягався просто: дешевенький костюм, пальто. Літом ходив у картузі або брилі, взимку – у шапці. Носив довгу вишивану українську сорочку, підперізувався чорним поясом. Ще мав чорні штани та чоботи. У хаті, типово обставленій, на стіні висів портрет Тараса Шевченка. Були вишиті рушники. Стояла піч, на якій було багато книг для сліпих та різних текстів пісень, написаних кобзарем, та друкованих нот» [33, с.10-11]. Глафіра Остапенко, якій найбільше серед інших кобзарів запам'ятався саме Єгор Мовчан, зазначила: «Єгора Хомича Мовчана пам'ятаю десь з 18 років. Ми збиралися на «колодках». І ось біля «колодок» проходив чоловік. Старші дівчата затримали його і попросили щось заспівати. Той довго бурмотів, а потім таки присів. Обличчя його прояснилось, провів по струнах та й затягнув «Ой Морозе, Морозенку....». Дівчата посхиляли голови і слухали. Виконував він твори на різну тематику. Це і думи «Про трьох братів самарських», «Невільницький плач», і пісні «Козак Максим Залізник», «Думи мої, думи мої...», «Літа орел, літа сизий...», «Віють вітри, віють буйні...», «Заповіт», «Їхав козак за Дунай», «Попа гаєм, гаєм, трава зеленіє...» іт. д. Знали ми тоді і його думу «Про голодомор». Хто слухав кобзаря, то ставав, мов зачарований, витираючи сльозу, що наворачталась на очі, бо йшлося у тих піснях про долю скривджених та безправних. Кобзар закликав не коритись, а йти на боротьбу. Інколи Мовчан, перед тим, як заспівати, розповідав, про що йдеться у думі, а далі грав і співав. ... Влада не приділяла Єгорові Мовчану якоїсь особливої уваги. Жив здебільшого за рахунок людей. Проспіває, то йому щось дадуть... У Великій Писарівці прості люди його завжди любили, запрошували до школи, на концерти, часто можна було зустріти на весіллях. У святкові дні, як правило, люди збирались на вулиці, і коли Єгор Хомич проходив поблизу, запрошували до гурту, щоб заграв. Його пісня була така зворушлива, що дехто пускав сльозу» [33, с.11-12]. У цих та інших відгуках виразно зауважуємо безпосередність й щирю любов земляків до Єгора

Мовчана. Вони несуть у собі психологічний, культурологічний заряд, бо ж у поле зору слухачів потрапляють явища повсякденного життя українського селянина кінця XIX – середини XX століть. Це і український одяг, форми дозвілля молоді, характер взаємин між різними верствами суспільства з одного боку, та простих людей з органами влади – з іншого. А посеред усього того – постать Єгора Мовчана, мудрого, скромного кобзаря з багатим внутрішнім світом. І тоді ті чи інші форми буття його земляків набувають, особливого сенсу, а саме – морального й естетичного, – які взаємодоповнюють один одного, створюючи своєрідний стиль не лише мислення, а й взаємин, буття Великої Писарівки в цілому, адже в ньому криються «джерела національної своєрідності, морально-етичного, естетичного, громадянського світу кобзаря, його впливу на світ нашого сучасника» [33, с.3-4]. Далі О. Вертій влучно задає питання: чому люди завжди горнулися до Єгора Мовчана? Відповідь, як наголошує вчений, знаходиться на поверхні: «у нього жив гайдамацький дух кобзарів, посаджених на палі у Кодні, і тих, кого замордували більшовики, запросивши нібито на з'їзд, а потім у лютий мороз викинули у яр, облитий водою, де вони, старі, немічні, незрячі знайшли свій кінець. І той біль, жадання помсти кривдникам, волення до духовно незрячих, до ошуканого народу вибухали громами, застереженнями, благаннями під час виконання «Невільницького плачу», «Марусі Богуславки», «Думи про втечу трьох братів з города Азова, з турецької неволі», пісень про Байду, Хмельницького, Максима Залізняка, легендарну Бондарівну, творів Шевченка. І, як свідчать спогади, те зачіпало за живе, єднало в одне ціле – історію, кобзаря, слухачів» [33, с.4-5]. Та незважаючи на переслідування й загрози життю, Єгор Мовчан мріяв про незалежність. Ось як про це у своєму відгуку написав Микола Федієнко: «Але над усе любив Україну, жив нею, мріяв про її незалежність. Так-так! Саме про незалежність. І це в кінці 50-х років, і це сільський старець. Таким був спосіб його думок. І все те підсвідомо виливалось у виконуваний ним твір, надто ж думи чи історичну пісню, формувало неповторну манеру виконання,

зворушувало серця і душі слухачів, викликаючи у їх глибинах щось ніжно таємниче, щось національне» [33, с.30]. Той спосіб думання й виконавська манера Є. Мовчана глибоко вразили Миколу Федієнка й пізніше стали основою його способу життя і мислення. Тут варто згадати слова Миколи Федієнка про те, як Є. Мовчан мріяв, щоб після закінчення музичного училищавін зміг відкритиклас бандури у нього на батьківщині. Ці слова Є. Мовчана стали для Федієнка пророчими, адже після закінчення музичного училища він одержав призначення до Сум і тут понад 10 років навчав земляків Мовчана гри на бандурі [33, с.30].

Як і Єгор Мовчан, своїми життєвими принципами та ідеалами вирізнявся й роменський кобзар Євген Адамцевич (1.01.1904–20.11.1972). У дитинстві осліп. Жив у Ромнах. Навчався в школі для сліпих у Києві. На бандурі вчився грати у роменського кобзаря Мусія Петровича Олексієнка. Учасник Республіканської наради кобзарів і лірників у 1939 р. У репертуарі – українські народні історичні пісні (про Байду, Морозенка, Палія, Супруна), родинно-побутові, гумористичні та сатиричні пісні, пісні літературного походження (на слова Т. Шевченка, М. Вороного, Я. Щоголева, О. Олеся, В. Чумака, Д. Загула, М. Некрасова, П.-Ж. Беранже та ін.) [35, с.5]. З глибини віків Євген Адамцевич перейняв і передав нам безсмертний «Запорізький марш» – музичний твір, в якому возвеличено відвагу, лицарство, непереможність українців у боротьбі за свою волю та незалежність. Хоча кобзар і був незрячим та не мав спеціальної освіти, проте у спогадах слухачів постав як мудрий народний філософ. У житті вмів віднаходити істинне, непересічне, мислив категоріями особистого та загальнонаціонального, відкидаючи дріб'язкове, нещире, примітивне й маловартісне. Жив бідно, але знав те, як зазначають його слухачі, чого у ті часи годі було вчитати у книгах. Тож, як народний мудрець, вів за собою інших людей. Ось як згадує про це Михайло Полуян: «Тоді, живучи у глибоких злиднях, я не міг зрозуміти хлоп'ячим розумом кобзаря, чого у його піснях постійно звучить глибока туга знедоленого народу, коли навкруги: і в дитячому садку (до

якого я ходив), і у школі, де я почав навчатися, всюди гучно лунало, як ми щасливо живемо і щиро завдячуємо вождеві за щасливе дитинство. А кобзар тужив за долею Морозенка, за яким «вся Україна плаче»» [30, с.23]. Сценарист Микола Шудря, який спостерігав за виступом Євгена Адамцевича на роменському базарі, написав у своєму відгуку про нього так: «О! Це було незабутнє видовище! На гру і спів Адамцевича збіглося пів базару. Старі люди, молодь, дітлахи. А найбільше – жалісливі молодичі. Я не чув, як брязкали в дно мідні чи срібні монети. Але бачив, що раз у раз із шурхотом опускалися до кухля карбованці, п'ятірки, десятки. А хтось, щиросердний, поклав навіть четвертак. Багато пісень і танців пригадував того дня кобзар. Був у його репертуарі й «Запорізький марш». Він не просто виконував бойову, запальну мелодію, а всім своїм натхненням, виключно мужнім виглядом підсилював враження від сповненої завзяття й вогню музики» [30, с.32].

Євген Адамцевич, як особа множинна й багатогранна, мав нерозривний зв'язок з віковичними традиціями історичного й духовного життя українського народу. Виконуючи думи та пісні, кобзар щиро й ненав'язливо єднався зі своїми слухачами, тоді як влада всіляко його переслідувала. Зокрема, у своїх спогадах Євген Адамцевич зазначає, що у 1942 році він склав пісню «У неволі» та пішов у народ. Грав по селех, по хатах. Пісня дуже сподобалася людям. Про історію з цією піснею, яка сталася у Липовій Долині, кобзар згадує так: «Оскіки не бачу я, незрячий чоловік, то заграв людям, а там був поліцай. Мене прийшли вночі забірають, насилу вже люди врятували та заховали. І другий випадок такий самий був у Берестівці. Коли я пограв, то сказав староста «Тікайте, якщо хочете жити на світі». Прийшлося з дружиною мені тікати через Яловий Окіп на Ромни. Це було два таких випадка. Мене хотіли за цю пісню життя позбавить поліцаї» [30, с.15-16]. Про переслідування кобзаря згадує і його донька Тетяна. Пригадується їй, коли батько з майбутнім зятем поїхали до міста Миколаєва. Там до нього підійшов чоловік та владно наказав: «Кобзарь, сыграй!». На що Євген

Адамцевич відповів: «Уже обід, а я ще й не снідав». Той чоловік каже: «А ти знаєш, хто я такой?». Кобзар: «Коли б я бачив, то знав би». Чоловік: «Я – начальник міліції». Кобзар: «Путня людина в міліції працювати не буде». Потім начальник наказав відвести Адамцевича в дільницю, щоб прочитати «мораль». Звідти кобзареві вдалося втекти. Запам'яталось доньці Тетяні ще й те, як вони з батьком їздили по селах Сумщини. Їй тоді було 19 років. «Якось поїхали ми з батьком у Білопільський район, – згадує Тетяна, – На станції Ворожба у клубі цегельного заводу давали концерт. Тоді ж сюди приїхали ще якісь артисти. Працювали дві каси: в одній продавала я, а в другій – вони. Але всі купували білети у мене, «на кобзаря». Успіх був триумфальний!» [30, с.10]. Те, з якою повагою тамтешній люд ставився до кобзаря, його репертуару і мудрих порад, промовисто говорить відгук Павла Нищого: «Через усе життя я проніс в серці образ роменського кобзаря Євгена Адамцевича, як людини, яка зберегла в собі дух справжнього українця, талановитого митця, котрий попри всі злигодні і нестатки мав щире серце й велику душу, котрий зберігав у собі і передавав через слово та музику багатовіковий досвід українського народу, його довгий і важкий шлях до національного визволення» [30, с.22]. Аналізуючи мовну палітру репертуарних творів Євгена Адамцевича, доктор філологічних наук, професор Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка Тетяна Беценко зауважує у них такі стилістичні прийоми, в яких поєднуються лексичні, словотворчі, морфологічні та синтаксичні засоби мови, які разом із звуковою організацією тексту емоційно увиразнюють основну ідею твору. Тому не випадково в піснях Євгена Адамцевича прості селяни, робітники, інтелігенція відчували потяг кобзаря до морально-етичного ідеалу людини, що гармонійно поєднувався з безкомпромісністю щодо будь-яких проявів потворності й насильства.

Прикметно, що морально-етичні ідеали людини були основними принципами побудови внутрішньоцехового життя співоцьких організацій, де формувался своєрідний спосіб мислення, поведінка й утверджувався

характерний спосіб життя кобзарів, бандуристів та лірників. В основу світогляду незрячих кобзарів було покладено, як підкреслює К. Черемський переконання про необхідність дотримання у повсякденному житті і важливість поширення в суспільстві консервативних ідей родинної моралі та родової честі. Праведність в уяві співця, наголошує вчений, – це побожне життя, «влаштоване за традиційними родовими законами і звичаями. Корпоративне дотримання співоцьким колом законів праведності, аскетичний триб життя були неодмінними умовами існування співоцьких громад. Моральне падіння когось зі співоцької громади накладало відповідальність на увесь співоцький цех» [102, с.114], – наголошує вчений. Відтак, образ кобзаря та бандуриста був уособленням «Божої людини».

На таких традиційних законах і звичаях формувався й духовний світ кобзаря Ігоря Рачка. Нащадок козацького роду, він завжди сповідував його духовні цінності та ідеали, тому й став взірцем національної стійкості для українців. Його дядько Степан Пантелеймонович Рачок у складі армії УНР брав участь у Національно-Визвольних Змаганнях 20–30-х років ХХ століття. Тому в родині панував український дух, національні духовні та ідейні цінності. Вечорами та у храмові дні співали козацьких пісень, читали й обговорювали твори Т. Шевченка, Панаса Мирного, П. Куліша, Б. Грінченка та інших українських письменників. Вихований у національно свідомій українській родині, роменський кобзар І. Рачок з ранніх літ разом із батьком ходив на базар, де спостерігав за побутом, звичаями й мовою селян, зустрічався з кобзарями. Будучи учнем 7-го класу слухав на роменському базарі Є. Адамцевича, долучався до кобзарських звичаїв В. Сологуба, якого двічі арештовували та судили за «економічний саботаж», «зрив хлібопоставок» (27 листопада 1937 року був розстріляний). Все це сформувало характер й світогляд І. Рачка. Про спадкоємність кобзарських традицій в особі кобзаря І. Рачка О. Вертій та Г. Діброва зазначають так: «Нащадок древнього козацького роду, він завжди залишатися вірним йому, його життєвим принципам та ідеалам, його духовним цінностям, його

громадянській національній позиції, і сам став взірцем духовної досконалості української людини, незламності її Духа, взірцем того, як проста людина за нелегких життєвих обставин підсоветської дійсності може не лише зберегти, а й примножити ці звичаї та цінності» [11, с.271].

Розуміння ним навколишньої дійсності, спадкоємності ідейних та духовних цінностей кобзарів спонукали І. Рачка до оволодіння кобзарським мистецтвом. Тож почав навчався у колишнього учасника київської капели бандуристів Ф. Співака, переймав репертуар та манеру виконання у кобзарів І. Петренка та Є. Адамцевича, за книгою Ф. Колесси «Мелодії українських народних дум» вивчав і виконував думи «Про Марусю Богуславку», «Невільницький плач», «Думу про Олексія Поповича». Така спадкоємність кобзарських традицій спонукала І. Рачка до певних викликів та «зовнішніх побудов». За обставин підсоветської дійсності у репертуарі кобзаря з'являються твори про руйнування московським військом Запорозької Січі «Ой із-за гори, з-за лиману», «Пісня про Конотопську битву», «Пісня про повстанців», «Мазепине поле», «Дума про голод». Свій досвід, цінності та ідеали І. Рачко передає молодшому поколінню кобзарів. До нього за наукою приїжджають Олександр Триус, Тарас Силенко, Юрко Кочержинський, Юрко Авдєєв, Василь Жованик, які й стають його учнями. Наявність у їх репертуарі дум, історичних пісень, пісенних новотворів засвідчує й про їхні світоглядні позиції, основою яких були патріотизм, почуття національної честі й гідності.

З часом Лавірків хутір, де мешкає І. Рачок, став своєрідним центром кобзарського мистецтва. Сюди приїздили відомий кобзар Георгій Ткаченко, етнограф Іван Гончар, бандурист Микола Товкайло. Листувався з ним і наш земляк із с. Артюхівка Роменського району Григорій Нудьга та інші діячі освіти, культури та мистецтва. Наведемо лист І.Рачкові учителя англійської мови з Донецької області: «Українець! Якщо ти не спілкуєшся українською мовою, ти – раб (можливо добровільний). Не думаєш українською мовою, ти – подвійний раб і вже перебуваєш на межі зради України. Не визнаєш себе

українцем, ти – відступник і ворог українства. Не допомагаєш Україні, українству, ти – злочинець проти своїх батьків, братів, сестер, дітей, онуків. Не дбаєш про Україну і не витягаєш з біди українство – прокляття долі падає на націю, на голови нащадків твоїх, і будуть у муках жити вони. Не ставиш інтереси України, української нації вище від своїх інтересів – страждає вся українська людність не тільки морально, а й матеріально». Ось так у надрах та мороці комуно-фашистського всевладдя «справжні українські патріоти зберігали волелюбний дух своїх предків і передавали своїм нащадкам. Це становило національну сутність їх внутрішнього єства, було їх повсякденною потребою, що внутрішньо-духовно гуртувало їх в один Рід. Переїняти і примножити ці звичаї – наш невідкладний обов'язок» [11, с.278], – такий висновок про роль кобзарського мистецтва в утвердженні національних принципів та ідеалів робить О. Вертій. Подібні відгуки про кобзаря читаємо і від його слухачів. Так, наприклад, Тетяна Коробейник, науковий співробітник Роменського краєзнавчого музею, пенсіонер про зустріч з кобзарем І. Рачком згадує: «У хаті зустрілися з батьками Ігора Карповича: старенькі сиділи на печі й грілися. На стінах – портрети Тараса Шевченка, Івана Франка, Пантелеймона Куліша. Біля пічки – великий піл (місце для відпочинку замість ліжка), на почесному місці – бандура. Ігор Карпович гостинно запропонував нам чай з чебрецем і медом. А потім почалося свято для душі: майже годину господар виконував на бандурі думи та українські народні пісні, які тоді виконували лише справжні українські патріоти.

Нехай нас мучать і катують,
 Та слова правди те уб'ють.
 Нехай кати ще бенкетують,
 Час прийде — разом пропадуть, —

вистіпував кобзар. Ще не встигли до кінця осмислити почуте, а він продовжував:

Хай стоголовий кат
 Лютує, біситься щоднини,
 Повстане ще наш темний брат
 По всіх куточках України.

Відчували, що знаходимося в іншому часі, в іншому просторі, в іншому ідейному і духовному світі, адже кобзар називав речі своїми іменами: з його пісні Советський Союз поставав не як хвалена країна свободи і демократії, про що ми щодня чули по радіо, читали в газетах, вивчали в школі, а як країна неволі, необмеженого деспотизму, бо ж, як співав він, «Ми всі тепер живем в тюрмі». Разом з тим приходило усвідомлення, що це гірка правда і що так жити далі не можна. Від того співу в душі пробуджувалося щось досі неусвідомлене до кінця, щось бунтарське, що нагадувало нам про козаччину, про Національно-Визвольні Змагання 20–30-х та 50–60-х років ХХ століття під проводом С. Петлюри та С. Бандери» [11, с.288]. Відгук пані Тетяни – це один із багатьох прикладів, за яких умов може відроджуватися і визначатися мета, смисл та ідейні цінності життя українців. У виспіваних кобзарем творах закладена глибока філософія національного пробудження від багатовікового ярма. Д. Донцов визначав три прикмети, завдяки яким володарський дух тримає вкупі суспільність, відтак і націю як Рід. Ними є – шляхетність, відвага і мудрість. У процесі виконання народних творів, ці характерні особливості українського світосприйняття, світорозуміння і світовираження об'єднують слухача і кобзаря в одне ціле, формуючи спільність у ставленні до Землі, Вітчизни та Майбутнього;

– особливості побутування та сприйняття українських народних дум, епічного виконавства на Сумщині та вплив кобзарського епосу на формування духовного світу, національної свідомості, національної стійкості, державницького світогляду українців.

На всьому проміжку історії побутування дум, мистецтва кобзарів та бандуристів, склалося різне їх сприйняття: історичне, соціальне, психологічне, морально-етичне. Історичне виражається через спадкоємність побутування народних дум у часі. З давніх часів епічне виконавство було невід'ємною частиною військового мистецтва. Співці налаштовували воїнів на перемогу, додавали їм сил та мужності в бою. Ця традиція продовжується і дотепер. Наприклад, молодий кобзар В. Жованик виступає перед воїнами АТО на Сході України. Так у процесі живого побутування кобзар наближає нас у світ мужності й звитяги. І робить він це цілком природно, ненав'язливо. Це спонукає його слухачів, а особливо молоде покоління українців, до певних висновків та узагальнень. «Кобзаря слухаю вперше, – стурбовано говорить студент Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка Сергій Житник, – й серце стискається від болю, коли слухаєш пісні про зруйнування Січі, про битву під Берестечком, яка так нагадує події війни на Донбасі, насамперед, Іловайський котел. А «Пісня про Правду й Неправду»? Та це ж про наші дні, про те, що діється сьогодні і в нашому українському суспільстві. Там, у тих піснях, в історії українського кобзарства, наше коріння. Чому сталося так, що я, як й інші мої ровесники, живучи в Україні, досі жодного разу не бачив і не слухав живого кобзаря? Так не повинно було бути! Тут щось не те!» [12, с.226]. Як бачимо, на сьогодні просторові межі побутування народних дум розширено. До традиційних способів побутування, коли кобзарі, лірники, бандуристи виступали на базарах й вулицях, додаються й інші – військові частини, кобзарські цехи, будинки культури сільських і селищних територіальних громад, навчальні заклади, можливості Інтернету. У такому разі можемо говорити як про розширення, так і відродження звичаєвих способів побутування дум вже за незалежної України. В історії побутування дум, світогляді їх творців і виконавців та на підставі ідей М. Максимовича, Б. Цимбалістого, М. Костомарова, Д. Чижевського, М. Драганова, П. Зарева, П. Юркевича О. Вертій виокремлює такі складові, як: «духовна сутність»

українців, духовний зв'язок героїв українських народних дум, кобзарів та бандуристів з нашою «духовною істотою», «традиції і спосіб думання», їх настанови «до зовнішніх побудов», «типові відповіді на різні ситуації», «моральний потяг до інших людей, до України», розуміння навколишньої дійсності, спадкоємність ідейних та духовних цінностей, мета і цінність життя, які передаються кобзарями, професійними та самодіяльними співцями-музикантами, особливості їх потрактування, «моральний потяг до інших людей, до України», «свідомо підсвідоме підпорядкування народним звичаям» як спосіб самовираження та самоствердження у Великому Українському Роді [14, с.6]. Духовний зв'язок народних співців з нашою «духовною істотою», що вплинув на спадкоємність кобзарських традицій, зароджувався в родинному колі та внутрішньоцехових кобзарських об'єднаннях, про що ми говорили вище.

Взаємозв'язок поколінь в історичному просторі та часі засвідчує й спадкоємність кобзарського мистецтва на Кубані, яке перейшло туди у кінці XVIII ст. разом із запорожцями та кобзарями і бандуристами із Слобожанщини. Серед співців-музикантів Кубані маємо імена Микити Варавви (1870–1939), Василя Шевченка (1882–1964), Дмитра Байди-Суховія (1882–1974), Конона Безщасного (1884–1967), Михайла Теліги (1900–1942) та ін. Вони виконували думи «Невольницький плач», «Про трьох братів Азовських», «Про Івася Вдовиченка», «Про Хмельницького та Барабаша», «Про козака Голоту», історичні пісні «Ой п'є Байда», «За Сибіром сонце сходить», «Думи мої, думи мої». П'ять поколінь бандуристів було в українській родині Кравченків на Кубані: Степан, Михайло, Тарас, Василь, Костянтин. Скажімо, Кость виконував думи «Буря на Чорному морі», «Плач невольників», «Козак Голота», «Смерть козака-бандуриста» та інші, які він перейняв від свого діда Тараса Михайловича [74]. Крім того, Г. Ткаченко спілкувався з кобзарем із Кубані В. Шевченком й продовжив його традиції та кубанських кобзарів і бандуристів на Сумщині, де неодноразово виступав.

Особливості традиційного кобзарювання, виробленого 100 років тому, підкріплюється досвідом новітнього кобзарського цеху 1990-х та 2000-х років. Проблеми, з якими має справу сьогоденний кобзар, бандурист або лірник, аналогічні проблемам кобзарів минувшини. Злі охоронці, незадоволені чимось продавці, п'яниці і криміналітет, поліція тощо – це будні кобзаря на базарі як 100 років тому, так і сьогодні, у 2020-му році» [3, с.681-682]. Попри це, традиція кобзарського мистецтва жива й надалі побутує в Україні, формуючи національну стійкість, громадянську та суспільно-політичну позицію українців.

Соціальне сприйняття українських народних дум виражається через особливості їх сприйняття різними прошарками і верствами населення. У козацькому середовищі січове кобзарство підтримувало бойовий дух воїнів, «ставши виразником лицарської звитяги козаків» [67, с.43-44]. За часів нескінченних воєн в Україні, співоцький прошарок поповнювався незрячими кобзарями, які були осліплені в боях чи у полоні. Ними були Грицько Кобзар з Іржавця, Андрій Бурсака з Костянтинограда, Гнат Рогозянський з Харківщини, козаки Степан Погрібняк та Іван Копильченко, які після бусурманського полону втратили зір та стали кобзарями. Вирушаючи у воєнні походи, вони надихали козаків на бій, розважали їх грою і співом, а при нагоді виконували важливі доручення старшини. Іван Мазепа, наприклад, в час відпочинку любив слухати бандуриста Галашкевича. В пам'ять про І. Мазепу його стали називати Бандура – Галашкевич [35, с.43].

Надзвичайна повага у козацькому середовищі до кобзарів та лірників формувалася й на підставі їхнього сприяння у звільненні козаків-невільників. Кобзарюючи різними містами й селами України, співаючи про нестерпну каторгу козаків, вони збирали гроші на їхній викуп. За це козаки поважали кобзаря, як батька. Та й спів незрячого кобзаря зворушував слухачів більше, ніж спів зрячого. Через перевантаження візуальної інформації, зрячий виконавець не міг досягнути не зорову структуру кобзарського «всесвіту». Тому на сьогодні кобзарський цех намагається повернути кобзарську

традицію у природне середовище незрячих людей. В Україні є кілька таких людей, які практикують традиційне кобзарство й лірництво. Ними є Тарас Дороцький, Олександр Триус, Лайош Молнар, Іван Попов та інші. Перспективним є напрямок реабілітації поранених під час російсько-української війни, що втратили або пошкодили зір [3, с.681].

Як було зазначено, побутування дум і традиційного кобзарського мистецтва, як невід'ємної складової національної культури українців, відбувалося в містах і селах, ярмарках і площах та інших місцях. Це формувало постійну слухацьку аудиторію та давало стабільний заробіток кобзарям та лірникам. Проте, московська влада забороняла їм ходити з бандурою або кобзою у центрах великих міст. Тому вони піддавалися арештам. Це відбувалося одночасно з тим, як зазначає Н. Божинський, «що сербські, італійські, німецькі мандрівні музики ходили по Україні без будь-яких обмежень, роблячи з українських міст центри не діалогу культур, а космополітичні і зденаціоналізовані осередки» [3, с.678]. Але кобзарі, особливо Слобідської України, намагалися уникати таких заборон, що позначилося і на розмірі кобзарських інструментів. Валківські ліри та харківські бандури відзначалися мініатюрністю та компактністю, що давало можливість грати у потягах, на залізничних станціях, вагонах, у тісних забудовах центрів промислових міст [3, с.678]. Сприйняття кобзарської гри на Слобожанщині дещо відмінне від київського та правобережного. Часто біля церков люди замовляють молитися за хворих та померлих. Зокрема на Сумщині сьогоднішній кобзар на похороні може замінити священика [3, с.681].

Переслідування народних співців-музикантів набувало все більшого масштабу. Співробітники совєцького КГБ та їх таємні агенти, зокрема секретар Талалаївського райкому компартії Фесак, перешкоджали виступам кобзаря І. Рачка у школах, сільських клубах, влаштовували провокації. Двічі приїздив до нього полковник КГБ Герасименко з Чернігова, який заарештовував Л. Лук'яненка, щоб знайти антисовєтські «вивихи» кобзаря,

взяти під слідство, а потім судити. Врятувала так звана горбачовська перебудова [11, с.275]. Але багатьом кобзарям та лірникам не вдалося уникнути арештів і покарань. Скажімо, щоб викоринити з народної пам'яті спадкоємність кобзарських традицій, органами НКВС заарештовано роменського кобзаря Івана Бедрина (1904 р. н. – ?), який деякий час кобзарював разом з Євгеном Адамцевичем. Був репресований. Помер в Ярославській області. Репресовано й учасника Конотопської капели кобзарів-бандуристів Ігната Безпалого (1890 р.н. – ?). Закатовано кобзарів-бандуристів, які бували на Слобідщині. Серед них кобзар Яків Гаєвський, один з перших учнів Гната Хоткевича. Був репресований і правдоподібно 1932 р. замучений в більшовицьких катівнях. Кобзар Іван Борець з Київщини, який досконало володів київським та харківським способом гри на бандурі, за участь у військових формуваннях УНР 1917–1919 рр. та «входження до керівництва контрревол. націонал. фашистської організації» заарештований 22.09.1937. По справі № 49081 особливою нарадою трійки НКВС згідно зі ст. 54-11 КК УРСР засуджений до розстрілу. Вирок виконано 11.11.1937 у м. Києві. На заяві дружини бандуриста до управління НКВС про долю чоловіка отримала відповідь, що він у 1941 р. «умер от кровоизлияния в мозг» [35, с.26, 42]. Розповіді з подібним формуванням отримували родичі всіх розстріляних НКВС.

Про страшні репресії проти кобзарів, бандуристів та лірників згадував Павло Охріменко. Говорив він про це у контексті творчої діяльності кобзаря Єгора Мовчана з Великої Писарівки та його «Думи про голод», яку кобзар виконував з великою обережністю, бо ж через неї зазнавав постійних переслідувань і арештів. У матеріалах Державного архіву Сумської області (Р-7, оп.2, спр.33, арк. 275; Р-7, оп.2, спр. 42, арк. 133–140) є інформація, яка проливає світло на «Думу про голод» Євгена Мовчана. Йдеться про матеріали, пов'язані із затриманням кобзаря Ляшенка у Ворожбі, неподалік Сум, за «антірадянські пісні». Найпильнішу увагу органів влади привернула «Пісня про продподаток», така близька до «Думи про голод» не лише своїм

змістом та ідейним спрямуванням, але й збігами з нею текстуально в окремих місцях. Факт текстуального збігу, як наголошує О. Вертій, не викликає ніякого сумніву в тому, що Є. Мовчан знав і «Пісню про продподаток», яка, очевидно, послужила для нього творчим імпульсом у роботі над власним твором, що у фольклорі – звичайне явище [35, с.53-54]. З цих же причин і пізніше, у другій половині 60-х років, Єгор Мовчан довго не наважувався на те, щоб виконати ту думу й продиктувати слова найближчим друзям і шанувальникам його таланту. Проспівавши куплет «Думи про голод» кобзар зупинявся. «Не можу її співати, – говорив він, – Не час. У 1935 році було знищено через неї 225 кобзарів та лірників. Зразу ж після голоду вони ходили по селах і співали цю думу. Тоді влада зібрала їх усіх у Харків, нібито «на слет народних певцов» і за містом усіх розстріляла» [33, с.48]. Зрозуміло, що «Дума про голод» лежала каменем на серці Єгора Мовчана, гнітила його душу до останніх днів. «Тільки тепер до кінця можу збагнути, – коментує Павло Охріменко, – чому великописарівський кобзар так неохоче розповідав про свою думу, лиш зрідка виконував її, та й то у вузькому оточенні, часто не закінчуючи свого твору від хвилювання або перериваючи своє виконання гіркими роздумами і застереженнями, адже він залишився живим і не був страчений у Харкові разом зі своїми побратимами лише завдяки щасливому збігові обставин ...» [33, с.49].

Деяким кобзарям та бандуристам пощастило врятуватися від московських катівень та смерті. Зокрема, брати Іван та Микола Самокишини [35, с.222], які були синами полковника армії УНР Романа Самокишина, стали активістами культурно-мистецького життя українців у США. Маючи чудові вокальні дані виступали з капелою бандуристів ім. Т. Шевченка у Детройті. Бандурист Іриней Готра-Дорошенко, особистий секретар митрополита А. Шептицького, пережив московський полон, знуцання, побої, німецьку окупацію. Був ув'язнений на 25 років. Каторжні роботи на шахтах та каменоломнях підірвали здоров'я Іринея. У 1955 р. був звільнений як нездатний до праці. Потім виїхав до Варшави, де його чекала

нова бандура, виготовлена відомим бандуристом Василем Ємцема. У 1952 р. переїхав до родини в США, де проживав у Філадельфії, Мінеаполісі, Лос-Анжелесі, Детройті. Його бандура тепер знаходиться в музеї у Нью-Йорку [35, с.55-56].

Попри переслідування, тортури, фізичне знищення кобзарів та лірників, їх мистецтво ставало своєрідним символом нескореності та свободи українського народу. «У воєнні часи, – підкреслює К. Черемський, – кобзарі нерідко виконували функцію козацьких агітаторів, які співом героїчних пісень піднімали народ на визвольну боротьбу з поневолювачами. Болісно переживаючи спричинену постійними війнами руйнацію суспільства, кобзарі намагалися щиро відгукуватися на вируючі події (залежно від настрою і духовних потреб слухачів), часом у трагічній, а часом – у гротесковій формі. Тонко діючи на слухачів у важливі моменти історичних подій, кобзарські пісні та думи зворушували і збуджували простолюду, пробуджували його історичну пам'ять, підносили самосвідомість, надихаючи на боротьбу за волю цілі покоління» [101, с.242].

Світоглядно-побутове спрямування мають історичні пісні «Максим козак Залізняк», «Хортиця», «Пісня Мазепи», «Запорізький марш» в репертуарі Є. Мовчана, Є. Адамцевича, І. Рачка, В. Мішалова, К. Черемського, В. Жованика, інших кобзарів та бандуристів. «Запорізький марш» став для українців своєрідним національним гімном. Сприйняття цих народних пісенних творів вирізняються відгуки жителів України різного статусу. Про пісню «Максим, козак Залізняк» у виконанні В.Жованика одинадцятикласник Голубівської ЗОШ Сумського району Євген Волошко відгукнувся так: «Ці мелодії, перегри, цей спів переносять мене у минуле. Якось само по собі бачиш себе на коні з шаблею, гарцюєш поруч з Максимом Залізняком та іншими гайдамаками» [74]. У своїх спогадах Анатолій Гришин про виконання кобзарем Є. Мовчаном думи «Плач невільників» написав: «Яке це було натхненне, правдиве, непідробне виконання. Відчували, що осо-ось розридаємось. Але стримувались. Якось незручно було пускати сльозу перед

людиною, яка пройшла такий тернистий життєвий шлях, гордо пронісши через усі незгоди любов до рідної землі, до незрівнянно прекрасної української думи і пісні... . Потім Єгор Хомич проспівав пісню «Ой ти, ниво, моя ниво...» та думу про відважних захисників України – братів самарських. Слухаючи гру і спів кобзаря, ми ніби відчували цокіт копит і брязкіт шабель» [33, с.22, 24]. Олекса Ющенко, який разом із бандуристом Петром Дугіним відвідали Є. Мовчана, теж написав відгук про невідому пісню про голод. Його вразила манера виконання пісні, жалісливі звуки струн, слова. «Ця невідома пісня приголомшила нас. Дугін витирив сльози, – зазначає Олекса Ющенко, – я відчував пришвидшений стукіт свого серця, дивився мовчки на спохмурніле обличчя кобзаря, який обережно ставив біля ніг бандуру. Я думав: «От яка вона, кобзарська душа, озивається як мембрана, вбирає в себе горе народу, щоб його ж і повідати всім людям, які зустрінуться на велелюдних шляхах кобзарських ...» [33, с.28-29]. У виконанні пісень Василем Жоваником студентів Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка вражає те, як кобзар передає сформований нашими пращурами упродовж віків дух українського народу (Ірина Ващенко), як сам переживає виконуване ним (Діана В'юн), доторкаючись тим самим до серця й душі кожного, викликаючи задуму та переносячи в аудиторію дух героїчного українського козацтва, спонукає відчувати і переживати разом з ним події нашої історії, закладені в піснях та мелодіях ідеї, почуття і т.п. (Лілія Рухленко), задуматись над смыслом свого життя, поведінкою, спілкуванням в родині (Вікторія Лисянська) [12, с.225-226]. За цього можемо визначити психологічну та морально-етичну складову в сприйнятті українських народних дум. Розуміння й осмислення слухачем образу творця і виконавця думи як естетично розвинутої особистості, взірця народної моралі й етики, спонукає його до сприйняття героїв дум у їх духовному та мілітарному чині. Ідея Роду, національна стійкість героїв дум сприймається слухачами крізь призму їх національного світосприйняття, світорозуміння, світовираження та світопотрактування, адже національні

традиції та звичаї є складовими сприйняття і розуміння ними навколишнього світу. Народні думи «Втеча трьох братів з города Азова», «Удова», «Про сестру та брата», «Прощання козака з родиною» та інші засвідчують, що честь Роду – це найвища цінність для збереження та утвердження в повсякденному житті морально-етичних основ укладу життя Великого Українського Роду [14, с.4]. Так, наприклад, концерт Віктора Мішалова жителі с. Семенівка Сумської області сприйняли по-своєму, як сільський простолюд, в кожному номері вони відкривали для себе те, що було найбільш ближче їх психології, їх духовному світові, а зміст й ідейно-тематичне спрямування вони прочитали крізь призму свого минулого і проблем свого повсякденного життя [14, с.8]. Ганна Бублик з м. Охтирка на Сумщині у творах Віктора Мішалова відкрила для себе досі незнане: «Я продавець, я не можу давати оцінку тому чи іншому номерові як спеціаліст-музикознавець. Але скажу твердо, що бандура в руках Віктора Мішалова, виконувані ним думи, пісні, інші твори відкрили для мене новий світ, і навіть більше – дали змогу ширше глянути на життя, глибше збагнути його зміст. У плині повсякденних, буденних справ якось не завжди і не глибоко усвідомлюєш себе українкою. Під час концерту було зовсім інше. Сама бандура, її звучання, не кажучи уже про українські народні думи, збагачують душу українським світом, у якому і я по-справжньому відчувала себе справжньою Українкою. Переживаючи почуте, відчуваєш, що і ота бідна, пририта горем удова, і Мазепа, і Сагайдачний, і усе українське козацтво – то твій Рід, Рід, яким нам необхідно дорожити, примножувати його цінності, збагачувати і розвивати його звичаї, адже наш український Рід могутній, він, хоч і пережив занадто багато трагічного у своїй історії, але зберіг у собі усе добре, величне» [10, с.10]. Відтак, життя для персонажів дум, їх творців, виконавців і слухачів – це творення повсякденної дійсності у контексті Предко-Вічності-Майбуття, тобто минулого, сучасного і майбутнього. Воно виражається в тому, що духовні, ідейні цінності, закладені в думках, передаються сучасному поколінню й формують його громадянську позицію.

Свідченням зв'язку поколінь українців й формування на цих підставах духовної, мілітарної, а отже, й національної стійкості загалом є виступи сучасного кобзаря Василя Жованика не лише в українських громадах та за кордоном, але й серед українських військових, територіальною обороною у час російсько-української війни, починаючи з 2014 року і дотепер. «Слухав Василя, – зазначає Олексій Бедлінський, кандидат психологічних наук, доцент Сумського педагогічного університету, – і мені здалося, що певні періоди становлення духовності нашого народу, уклад його повсякденного побуту, життя загалом трималися на кобзарях, бо ж саме вони разом з українським козацтвом, героями Холодного Яру, Крут пробуджували у масах почуття національної честі та гідності, формували національну свідомість цілих поколінь українців, були провісниками нашої Незалежності. Саме тому російський царат та більшовицька влада так цинічно, послідовно і старанно знищували їх, про що, зокрема, розповідається у кінофільмі «Поводир», учасником зйомок якого був і наш гість» [12, с.226].

Інтерес до традиційного кобзарського мистецтва Сумщини та думового епосу загалом підтверджується й опитуваннями студентів. Так, для українських студентів, які навчаються в Сумському державному університеті, під впливом епічного виконання кобзарями та бандуристами народних творів, герої українських народних дум «Козак Голота», «Іван Коновченко», «Три брати самарські» постають як захисники рідної землі, для яких козацька слава вища за матеріальне становище. «Іван Коновченко, єдиний син у матері, залишає безтурботне життя та йде здобувати козацьку славу і помирає як герой. Самарські брати помирають в полі як герої та до останнього підтримують один одного, що дуже актуально в сучасному житті» [71, с.33], – пише у відгуку Ольга Падалка. «Образи козака Голоти та Івана Коновченка близькі образам сучасних героїв, які сьогодні відстоюють незалежність на Сході України» [71, с.33], – підкреслює Юлія Коломієць. Тобто, процес переживання як психічне явище, пов'язане з конкретними подіями у житті студентів та України в цілому. Образ кобзаря, його спів, паралінгвістичні

складові у виконанні твору (міміка, жести, інтонація, наголоси, паузи тощо) творять «якийсь особливий світ, бо відчуваєш сильний потік енергії, емоції переповнюють» [71, с.33], – пише у відгуку Єлизавета Стрельченко. Дійсно, у вустинському просторі кобзар взаємодіє зі своїм слухачем на рівні емоцій, колориту оповіді, що характеризує в першу чергу самого оповідача та визначає його місце в зображуваній події. С. Мишанич, наприклад, так характеризує роль емоційно забарвленого мовлення оповідача у спілкуванні зі своїм слухачем: «... із добору слів, висоти тону, модуляції голосу, швидкості чи заповільненості мовлення він зауважує також, що значить для мене те, що я повідомляю йому, в якому настрої я розмовляю з ним. Носієм об'єктивації тут, з одного боку, є безпосередня значущість мовлення, з другого – уявлення, яке викликане цим мовленням» [62, с.220]. У таємничому зв'язку *Слова* та *Музики* кобзар послідовно виховує цільового слухача, допомагає глибше мислити та уявляти образи. Так, образ поля українські студенти сприймають не як архетип «родючої землі», а як символ Волі. За цього Воля – це вже щось більше, ніж бути вільним, це – джерело енергії, функція руху, енергетична характеристика дії. Вона рухає діями Марусі Богуславки, яка попри небезпеку бути вбитою, відпускає невільників на волю; почуттями невільників, які багато років перебувають у «темниці темній», але не прагнуть матеріального збагачення, а лише бажають бути вільними; вчинками Івана Коновченка, який залишає заможне життя, та йде «слави, волі козацької здобувати»; бажаннями самарських братів, які «лежать постріляні та порубані», померти в чистім полі, аніж бути забраними турками-яничарами у неволю. Власне, розуміння Слова як діалектичної тріади «образ – уявлення – ідея» розробив О. Потєбня та на цій основі висунув концепцію двоступеневої природи знаку: на першому – психічному – знак є уявленням, на другому – це вияв знака-уявлення в жесті чи звукові [88, с.12]. Творець і виконавець так поєднує Слово і Музику, рухи, жести, що у ході процесів уявлення художній образ стає типом, ідеалом. Психофізіологічним підґрунтям такого сприйняття, як встановлено дослідниками, виступає

взаємодія вражень, відчуттів, пов'язаних з різними органами чуття (явища синестезії) та сукупність мимовільних рухів м'язів, що супроводять певні відчуття й емоції (кінеміка) [90, с.120].

Віртуозна гра В. Мішалова на бандурі Наталці Березовицькій з м. Ромни Сумської області нагадує про національних героїв, пробуджує родову пам'ять: «Ні, бандурист не переносить нас у інший світ. Той світ, хоч і приспаний у наших душах і серцях, живе-таки в нас. Віктор Мішалов доторкається його, розбуджує його, розбуджуючи й наше українське єство, і ми живемо ним. Звуки його бандури, українські мелодії не линуць від серця до серця, вони відроджуються в серцях, творять єдине українське духовне ціле, в якому відчуваєш себе справжнім українцем. Це – на генному рівні!» [10, с.5]. Тож, виспівані бандуристом герої пробуджують генетичну пам'ять слухачів. Психологічно, ментально підготовлений слухач разом з виконавцем думи утворюють «феномен цілісності» у сприйнятті героїв. Слухачі співпереживають героям дум («Маруся Богуславка», «Невільники»), радіють перемогам козаків («Козак Голота», Іван Коновченко), що вказує на розуміння ними понять «добро – зло», «прекрасне – потворне», «своє – чуже», «воля – неволя», «честь», «гідність» тощо. Герої дум для них – це люди абсолютної свободи, які є носіями глибоких ідей, високих ідеалів, які вони відстоюють та за які борються та гинуть. Ці образи героїв ідейно наповнені та сприймаються слухачем як ідеальні образи, а ідеальне завжди вічне. Тому такі герої в пам'яті слухачів здатні «розбудити українське єство», «творити єдине українське духовне ціле», відчути світ, який «закладений в нас на генному рівні». Як зауважує Є. Маланюк, світ такого поетичного світосприйняття бачиться ним у культурі як явищі спадковому. У праці «Нариси з історії нашої культури» (1954) поняття «культура» вчений розуміє як таке, «що створилося на нашій землі протягом століть і тисячоліть, всоталося в кров і жили, і чого жадні скити, половці, гуни, татари і навіть москалі – не в силі були знищити» [58, с.7].

Навіть у час особистих та суспільних потрясінь, воєн образ кобзаря постає своєрідним символом нескореності й національної стійкості українців. Таким для Миколи Мошика є кобзар Євген Адамцевич. У своєму відгуку про зустріч з кобзарем він написав: «Знаю, що у багатьох моїх ровесників-земляків, коли трапляються у житті тяжкі хвилини, рятівним колом є спогад: сидить на східцях роменського ярмарку битий-перебитий долею наш видатний народний співець – нескорений, мов сама душа народу, і громовим голосом кличе, нагадує, застерігає...» [30, с.25].

Тематична спрямованість народних дум визначала особливості їх побутування. Те, що дума про «Втечу трьох братів з города Азова» була записана у двадцяти п'яти варіантах і зустрічається у репертуарах багатьох кобзарів, бандуристів та лірників, свідчить про надзвичайну популярність цього твору в усіх верствах та прошарках українського суспільства. Думи ж про лицарство та Хмельниччину спонукають слухача до власних роздумів та узагальнень. Для українського слухача ці твори є виявом величі й міцці козацького духу в утвердженні самостійної української держави, для іноземного – викликають думки про своїх національних героїв й мимоволі вони зіставляють «своє» з «чужим», порівнюють знайоме їм у манері виконання кобзарем думи зі своїми фольклорними творами.

Тож, сприйняття традиційного кобзарства та бандурного музикування Сумщини в контексті міжкультурних взаємодій, – важлива складова увизначенні ролі кобзарів-бандуристів у світовій історії.

Як невід'ємна складова частина кращих набутків світу, думовий епос та мистецтво кобзарів стали для європейських дослідників унікальним явищем, подібного якому вони не знаходили у світовій культурі. Чужоземні дослідники підкреслюють милозвучність української мови, багатство поетичних і музичних засобів народних дум та пісень, їх глибокий ліризм, гармонію поетичного слова і музики, природне поєднання яких створило довершеність, виразність творів народної поезії. Українські пісні та думи не лише перекладали англійською (саме у зв'язку з популярністю козацтва та

козацької теми, вперше зроблено переклади українських народних дум у США та Великобританії), румунською, чеською, польською та іншими мовами, але й переходили в побут і фольклор іноземців. Г. Нудьга у дослідженні «У колі світової культури» (2006) подає багату, досі невідому чи то маловідому, інформацію про поширення, сприйняття, розуміння і виховну функцію творів українського народного епосу та лірики серед народів Європи, Азії, Америки, Австралії та Африки. Вчений, наприклад, посилається на думку французького музичного критика Р. Шарпантьє, який був зворушений мелодіями «козацьких співаків», бо відчув у нашому фольклорі «надзвичайно багаті контрапункти та контрасюжети» [75, с.65]. Разом з тим, дослідники світової культури та народного епосу в українських народних думках виявили феноменальне явище – вони були настільки оригінальними і самобутніми, що їх ні з чим було порівняти. «У нас, – пише автор перших перекладів дум на англійську мову, – немає з чим порівняти українські думи». У 1845 р. французький журнал «Британський огляд» схарактеризував думи як «найоригінальніший і найбагатший жанр слов'янської поезії». Через кілька десятиліть визначний англійський вчений В. Ролстон пише, що думи – це справжня національна гордість українців [75, с.65-66]. Італійський славіст Чамполі рекомендує своєму читачеві українську пісню й думу як поезію, що вражає широтою охоплення життєвих тем, схвильованістю, ніжністю і чистотою почуттів, гармонією слова й музики [75, с.355]. Українська пісня й дума були об'єктом зацікавлення у Німеччині. Доктор Г. Трітен у своїй статті німецькою мовою «Про народні пісні запорозьких козаків» (1840) розглядав наші пісні та думи у їх зв'язку з історичним минулим, літописними творами і тодішнім станом українського народу. Зокрема, він писав: «На півдні Росії, в тихій, спокійній Україні від села до села, від хати до хати ходять похилі від віку дідусі (кобзарі) і співають пісні про минулу славу, про зруйновану могутність хоробрих козаків; пісні, в яких правдивими життєвими фарбами змальована історія, звичаї цього народу, пісні великої історичної вартості, однак які у світі так мало відомі і

мало беруться до уваги. У жодного слов'янського народу національний історичний епос не міг так вільно і так своєрідно розвиватися, як в українців, жоден народ у своїх співах не зберіг історію так захоронену від міфу і казки. Так, навіть те, про що історія, літописи, які зберігаються в монастирях, не дають жодної довідки, – відтворилося в народних піснях неспотвореним і справедливим» [75, с.236].

Розширюється й географія таких досліджень. Скажімо, предметом уваги С. Наливайка (2000, 2004, 2007) стали українсько-ірансько-індійські етнічні, мовні, історичні, міфологічні, фольклорні та культурні зв'язки. Важливим підґрунтям дослідження національних особливостей світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, виражених у народнопоетичній творчості є й праця О. Потебні «Думка і мова» (1892). Специфіці розвитку бандурного мистецтва як складової музичної культури української діаспори ХХ – початку ХХІ ст. присвячені наукові праці В. Дутчак [27; 28; 29]. Особливості діалектики становлення кобзи та бандури, традиції та інновації в бандурному виконавстві досліджує канадський бандурист українського походження В. Мішалов [68; 69]. В основу навчання гри на бандурі В. Мішалов клав не лише техніку гри на інструменті, а й виходить з особливостей його побутування та сприйняття в Австралії та українському середовищі загалом. Особливість ця полягала в тому, що діаспорні слухачі відчували в ній «подих рідної їм національної культури та духовности, як тісне внутрішнє єднання з Україною, як її знак і символ» [13, с.193]. Тож, зважаючи на стрімкий ріст різних форм і способів міжкультурних зв'язків сьогодні, вивчення особливостей сприйняття українських народних дум потребує нових підходів. Важливість даного підходу полягає, насамперед, у розумінні «свого» крізь призму «чужого» і «чужого» крізь призму «свого». У такому разі, з одного боку, ми уникаємо досить часто безпідставних, ненаукових тверджень про, так звані, впливи на основі подібності явищ різних культур там, де таких впливів зовсім немає, з другого ж, досягаємо рівноправності учасників такого спілкування, їх зацікавленості в обміні культурними

цінностями, а відтак і їх світоглядного взаєвпливу в процесі формування духовного світу та висококультурної особистості в цілому.

Таким чином, образ кобзаря-бандуриста як виразника національного світосприйняття, світорозуміння, світопотрактування відіграє важливу роль в утвердженні національної громадянської та суспільно-політичної позиції українців. Створюючи образи, кобзар органічно поєднував у них правду життя і правду свого авторського «ціннісного ідеалу». У діях і вчинках героїв дум, народних пісень виражається філософія життя самого кобзаря і бандуриста. Сворідність світогляду традиційних співців формувалася на основі народних звичаїв і обрядів, національної культури загалом й переходила у розряд сакральності з часу їх вступу до кобзарських цехів. Побутування кобзарського мистецтва на Сумщині слугувало підтриманню високого рівня морального, духовного, державницького мислення усіх верств і прошарків українського суспільства. Сприйняття образу кобзаря-бандуриста та героїв українських народних дум та пісень жителями з різних регіонів Сумщини та представниками інших народів світу засноване на суто національному розумінні основ народної моралі й етики. У цій взаємодії розкриваються національні особливості світосприйняття, світорозуміння слухачами народних творів, глибоко вкорінених в генетичну пам'ять поколінь, історію, традиції, звичаї, народну психологію, філософію. Народні співці-музиканти у повсякденному житті були живим втіленням найвищих людських чеснот й державницького світогляду, тому поза всяким сумнівом, що саме на таких засадах маємо відроджувати кобзарсько-лірницьку традицію й сьогодні.

3 НАЦІЄЦЕНТРИЧНІСТЬ У ТВОРАХ ПИСЬМЕННИКІВ І СУСПІЛЬНИХ ДІЯЧІВ СУМЩИНИ ЧАСІВ ЕМІГРАЦІЇ

Бурхливі події й масштабні потрясіння ХХ століття мали вирішальний вплив на розвиток культурно-історичного процесу в Україні. Після Жовтневого перевороту й визвольних змагань багато українців опинилося в еміграції. Численні випробування на шляху емігрантів ще більше «загострили їхні почуття, зробили їхній талант більш зрілим, і ностальгія <...> піднесла їхню душу. Вони писали краще, ніж коли-небудь» [38, с.10]. Життя і творчість цих велетів духу, попри усі негаразди й випробування чужиною, були спрямовані перш за все на служіння батьківщині.

Сумщина багата славетними іменами. Плідна праця митців-патріотів, які творили у вигнанні, увійшла до скарбниці не лише української, але й світової політики і культури. Крім діячів-велетів Івана Багряного, Олександра Олеся, Євгена Онацького, чия творчість вписалася у світовий процес, є ще чимало імен маловідомих і майже недосліджених письменників і громадських діячів, яких не полишали думки про Україну і якій вони присвятили своє життя. Серед них – Леонід Полтава, Іванна Чорнобривець, Віра Смерека, сімейне подружжя Івана та Зінаїди Мірних та інші.

Протягом тривалого часу творчість митців еміграції була визнана ідейно ворожою, вважалася забороненою і, відповідно, виключеною із культурного процесу. Отже, на теренах України такі твори не видавали і, відповідно, не вивчали. Перші спроби осмислити значення діаспори й поставити завдання перед ними були зроблені самими вигнанцями (Д. Донцов, А. Животко, Г. Костюк, М. Кушнір, С. Наріжний, С. Петлюра, М. Шаповал, Ю. Шевельов та ін.). Про важливість дослідження культурної спадщини зарубіжжя свідчить поява на межі століть інтердисциплінарної галузі науки – емігрантології, яка розглядає феномен еміграції як явища світового масштабу, що «з історичних і політичних причин отримало величезне значення у слов'янських країнах» [99, с.12-20].

Значний поштовх до студіювання цього могутнього «неосвоєного материка», за висловом Миколи Ільницького, розпочався у 1990-ті роки ХХ століття [46, с.173]. У стислі терміни вітчизняна наука збагатилася великою кількістю робіт, які сприяли поверненню на батьківщину імен багатьох затаврованих діячів.

Один із них – Іван Багрянний (псевдонім Івана Лозов'ягіна, 1906–1963), про якого Ігор Качуровський згадує як про українського автора, чиє ім'я стоїть в одному ряду «з багатьма представниками письменства світового» [49, с.446]. Твори Багряного було перекладено англійською, німецькою, французькою та голландською мовами. Власне, він і вивів українську літературу на світовий рівень, розповівши про жахіття тоталітаризму в Радянському Союзі.

Творчість Багряного як одного з найяскравіших представників української культури з точки зору з'ясування національних особливостей знайшла своїх дослідників і в діаспорі, й у незалежній Україні. Івану Багряному як представникові перших українських діячів в еміграції присвячено 10 дисертаційних досліджень [23, с.251]. Найцікавішою вважають працю Н. Шаповаленко, в якій «трагічна історія геноциду українського народу розгортається у міфологізованому просторі, де Родина (більшовицька ідеологема) – «чужа», а «Вітчизна» – своя земля» [106, с.10].

Однак, переслідуваний і караний на батьківщині, Іван Багрянний не для всіх виявився бажаним і зручним в еміграції, адже і там його політична позиція «...ставала предметом не лише заперечень, а й злостивих перекручень та наклепів, а серед політичних супротивників знаходилися й такі, що погрожували йому розправою і вдавалися до кримінальних засобів» [25].

Все почалося з першої збірки поезії, потім поеми «Аве Марія» (1929), відразу забороненої цензурою, та історичного роману у віршах «Скелька» (1930), у якому автор звернувся до національно-історичної тематики, екстраполюючи події XVIII століття на сучасному ґрунті україно-російських

стосунків. Головний конфлікт твору мав чітко виражену національну основу. Протистояння ченців і селян у романі «набуває форм протистояння національного, в якому російські імперські прагнення можуть набувати найрізноманітнішого характеру – чи то військової, чи то релігійної експансії» [7, с.37]. Твір викликав вороже ставлення. Івана Багряного звинуватили як «співця куркульської ідеології» (рецензію написав О. Правдюк), заарештували і вислали до таборів Далекого Сходу. Однак письменник не терпів несправедливості, тому не міг змиритися з умовами жахливого тюремного існування, що й дало поштовх потужній антитоталітарній тематиці його романів «Звіролови» («Тигролови») і «Сад Гетсиманський».

З 1945 року Іван Багряний опинився на баварській землі. Він заснував УРДП (Українську революційно-демократичну парію), був головою Виконавчого органу УНР і заступником президента УНР, одним із засновників об'єднання українських письменників «МУР» («Мистецький український рух»), а після припинення його діяльності вступив до об'єднання «Слово». Письменник продовжував літературну працю: натхненно працював над великими романами і публіцистичними розвідками, протягом тривалого часу (1945–1963) був автором і редактором газети «Українські вісті» – одного із найвпливовіших часописів української еміграції. У цьому є величезна заслуга Івана Багряного, «чий приклад – лідера духу і чину – надихав тисячі закордонних українців на відданість українській справі, посвяту в ім'я України» [53, с.159].

Ефекту вибухівки мав лист-памфлет письменника «Чому я не хочу вертатися до СРСР» (1946), перекладений багатьма європейськими мовами. «Це була відповідь патріота України, – писав І. Дзюба, – який хотів використати становище емігранта, перебування у вільному світі для боротьби за її свободу» [24]. Загальний сенс статті влучно передав епіграф: «Я вернусь до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по сибірських концтаборах, тоді, коли тоталітарна кривава

більшовицька система буде знесена так, як і гітлерівська, коли НКВС піде вслід за гестапо, коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький...» [1, с.3]. У памфлеті викладено суб'єктивні причини радикалізму автора. Багрянний ховається, «...никаючи, як бездомний пес, по Європі, утікаючи перед репатріаційними комісіями з СРСР, що хочуть повернути [його] на “родіну”». У цих словах чітко відображено ставлення радянської влади до будь-яких проявів патріотизму, вчинених навіть за межами країни. Партія настільки боялася звичайних прихильників власної Батьківщини, що вистежувала їх у всіх куточках світу, щоб будь-якими методами затоптати зерно істини. Іван Багрянний звертається до статистичних даних і до здорового глузду, доводячи факт геноциду українського народу: «Советська Україна за переписом 1927 року мала українського населення 32 мільйони, а в 1939 році, цебто по 12 роках... 28 мільйонів. Всього лише 28 мільйонів! Де ж ділися 4 мільйони людей проти 1927 року? А де дівся приріст, що за 12 років мав бути щонайменше 6–7 мільйонів? Разом це виносить* (тут: становить) яких понад десять мільйонів. Де ж вони ділися, ці 10 мільйонів українського населення? Що з ними сталося в країні “цвітучого соціалізму”?» [1, с.7].

Національна складова є домінантою майже усієї колосальної творчості Івана Багряного. Його розуміння націоналізму міститься у таких публікаціях: «Національна ідея і «націоналізм», «Чуєш, світе?», « $2*2=4$ », «На новий шлях», «Чад імперії», «Істерика російського фашизму», «Хто ж могутній заборонить?», «До питань стратегії й тактики нашої визвольної боротьби» та багатьох інших. У цих працях проблема національної свободи розкривається через право на національне самовизначення та державну незалежність. У роботі «Для чого створено УРДП?» автор визначає націоналізм як патріотизм, любов до своєї землі й усього на ній суцього [2, с.105]. Багрянний стверджує, що саме національна свідомість є одним із найважливіших особистісно-творчих факторів, а отже у статті «Слово на той бік» пропонує таке визначення вільної людини: «людина, якій присвічує ідея боротьби за кращу

долю поневолених своїх братів по крові, свого народу» [2, с.418]. На думку дослідників, автор намагається довести, що покоління, навіть виховане на чужих принципах, все одно в глибині душі залишається українським, адже неможливо перетворити багато націй в одну лише за рахунок тиску на них [52, с.77]. Загалом публіцистика Багряного спрямована передусім на самоутвердження українського народу та його права на незалежність, а рядки «Ми є. Були. І будем Ми! Й Вітчизна наша з нами» можна вважати творчим кредо усіх діаспорних письменників України і Сумщини зокрема, хто втілює ідею нації й українського народу у своїй творчості.

Націєцентризм іншого автора, поетична спадщина якого отримала світове визнання, – Олександр Олесь (псевдонім Олександра Кандиби, 1878–1944). Усім добре відомі рядки з його ранньої лірики, в якій відчутна патріотична позиція поета, «майстерність форми, музика слова, глибина змісту», «пориваюча серце правда», адже став він «борцем відродженої країни» [19, с.5]:

О слово! будь мечем моїм!
 Ні, сонцем стань! вгорі спинися,
 Осяй мій край і розлетися
 Дощами судними над ним;
 Народе мій! і ти – орел, вночі підтятий,
 І чом не лицар ти, захоплений в полон?!
 О орле мій, мій велетню крилатий,
 О лицарю, покараний за сон!..

Ставши 1919 року аташе з питань культури посольства УНР в Угорщині, Олександр Олесь розгорнув широку громадську діяльність. Поет друкувався у часописі «Воля», заснував журнали «На переломі» та «Сміх», був одним з організаторів і заступником голови Союзу українських журналістів і

письменників (СУЖіП), співпрацював з Комітетом допомоги голодуючим в Україні, який очолював Михайло Грушевський, та багато іншого.

Твори нашого земляка були відомими усьому світові, їх активно декламували на заходах, присвячених національним святкам (Шевченківське, проголошення незалежності України, День Соборності), історичним подіям (бій під Крутами, проголошення самостійності ЧСР) та визначним письменникам і діячам (О. Кобилянська, Т. Масарик, І. Мазепа, С. Петлюра та інші).

Одну з маловідомих сторінок у житті Олександра Олесь – його співпрацю з часописом «Тризуб» (1925–1940) вивчав Валерій Власенко. У рубриці «Маленький фейлетон» публікувалися його сатирико-гумористичні поетичні та прозові твори під псевдонімами Нем-Тудо та В. Валентін [17, с.80-81]. Своїми фейлетонами, які не усі співвітчизники сприймали однозначно, поет уважав, що виконував громадський обов'язок. У листі до В. Прокоповича Олександр Олесь писав, що для нього «правда вище всього» [17, с.89], тому, незважаючи на усілякі прикrostі й негаразди, продовжував свою творчість: видав збірки «Чужиною», «Перезва», «Кому повім печаль мою», «Княжа Україна», у яких переважають настрої самотності, приреченості, туги за батьківщиною («...в вигнанні дні течуть, як сльози...»).

Дослідники вираховували, що у своїх поетичних творах Олександр Олесь користувався щонайменше тридцятьма сімома розмірами [48, с.176]. Улюбленими у нього були образи зірок, місяця, сонця, квітів, птахів, а також абстрактні поняття: життя, смерті, молодості, миті тощо. Лірик змальовує красу рідного краю, своєї «маленької батьківщини». Чого вартий його знаменитий вірш «Чари ночі»? Поетичний пейзаж має глибинне і змістовне значення: «у кожній з деталей закодована внутрішня сутність бачення ним оточуючого світу» [36, с.60-61].

Поет відтворив трагічні злами і потрясіння історії ХХ століття – Голодомор 1932–1933 років в Україні:

Я бачив, як голодні діти
 Палали гнівом вогняним
 І вчили ждати і терпіти... [79, с.12]

Олександр Олесь оспівав княжі часи України, її славну столицю, ідеали добра, свободи і любові, розкрив глибини внутрішнього світу людини:

Розкажу вам, як на горах
 Славний Київ наш повстав,
 Як він жив і розвивався,
 Як столицею він став.
 Хто й коли у ньому княжив
 І в який ходив поход,
 Хто боровсь за Україну,
 За державність, за народ [77, с.9].

Поет-воїн не схиляє голови перед ворогом – кличе українців до боротьби і палко вірить у перемогу:

Хай будем розбиті ми ворогом злим,
 Але не покинем боротися з ним,
 І мертві, і мертві, і мертві...;
 Народний Дух стоїть в тумані
 З мечем в руках....
 ...Але у нашу перемогу
 Усе ж я вірю горяче...
 Ми душі віддамо своїй землі,
 Ми край зальєм незнаною красою... [79, с.15, 20, 33, 88].

Кров'ю серця написаний 1931 року вірш «Пам'ятай» виявився актуальним і у XXI столітті: у січні 2014 року Леонід Мазур на ці слова написав пісню «Європа мовчала».

Коли Україна за право життя
 З катами боролась, жила і вмирала,
 І ждала, хотіла лише співчуття,
 Європа мовчала.
 Коли Україна в нерівній боротьбі
 Вся сходилла кров'ю і слізьми стікала
 І дружної помочі ждала собі,
 Європа мовчала<...>
 Коли Україна життя прокляла
 І ціла могилою стала,
 Як сльози котились і в демона зла,
 Європа мовчала [80].

Під враженням трагічної смерті Голови Проводу Організації Українських Націоналістів полковника Євгена Коновальця, який став живим символом визвольної боротьби, Олександр Олесь створив поезію «Терновий вінок». Українська національна правда була для нього тим світлом, до якого полковник УНР скеровував усі свої мрії:

Життя для них – це боротьба
 Вони родилися для чину,
 Розкуть закуту Україну,
 Звільнити вічного раба! [78, с.13]

Залишив нарис про Коновальця і син письменника – Олег Ольжич (Кандиба), який з великим пієтетом згадував: «Це був вождь Богом даний і

правдивий, що в добі чорній і похмурій орлом ширяв під облаки і націю подолану і закуту вмів ушикувати в завязті когорти до походу й боротьби» [78, с.17]. Найкращими епітетами наділяє він Коновальця, адже це найдостойніша людина героїчно-легендарної доби, справжній стратег революції і суспільно-політичної роботи, на якого моляться, який, однак, легковажить небезпеку.

Євген Онацький (про нього – далі), який був одним із найближчих співробітників Коновальця, згадував, що полковник армії УНР мав почуття моральної відповідальності перед масами, мав своєрідну магнетичну силу, вмів полонити людей, адже «кохався в практичних психологічних студіях». «Він умер, шукаючи шляхів до визволення України» – так визначив Онацький причину загибелі героя. Говорячи про підлий спланований задалегідь намір убити українського діяча, московія після убивства Симона Петлюри сподівалася, що українська політична еміграція залишилася обезголовлена, однак прорахувалася: Коновалець не дав змарнувати все те, чого на шляху до духовного визволення досяг Петлюра. Заповіт, який залишив Євген Коновалець, міститься у словах його молодої удови: «Він умер за Україну. Продовжуйте те діло, за яке він умер». Думки публіциста як тоді, так і зараз, виявилися суголосними сучасності: «Не сміла порватися нитка традиції безперервної боротьби за звільнення України, аж поки не буде осягнено державно-національного ідеалу, що за нього віддали життя найкращі сини України» [31, с.200-205].

Патріоти у своїй громадській, науковій праці та художній творчості докладали усіх зусиль, щоб підтримати батьківщину і підняти її роль на світовому рівні. Прикладом такої діяльності стали творчі пошуки громадсько-політичного діяча, дипломата, публіциста, енциклопедиста Євгена Онацького (1894–1979, псевдоніми: Характерник, Дометенко, Винар, Італ, Тарас та ін.), який народився у місті Глухові Сумської області. Дійсний член НТШ (1947), УВАН (1948), Українського історичного товариства (1965) [76, с.502]. Ім'я Онацького стало «символом чесності з нацією». Про його діяльність маємо

роботи оглядового характеру (Л. Винар, Т. Демченко та ін.). Творчість цього велета духа ХХ століття здебільшого стала предметом дослідження істориків і політологів, менше – літературо- та журналістикознавців [41, с.82].

Наукову працю як історика й журналіста Онацький розпочав у Києві 1917 року. Друкувався у часописах «Україна», «Народна справа» і «Наше минуле», працював співробітником «Вістей з Центральної ради». «Усю свою діяльність розглядав під кутом інтересів і добра української нації» [15, с.159] – ось у цьому, на думку Любомира Винара, полягали провідні ідеї Євгена Онацького. Найбільш плідним став у його житті період вигнання, що розпочався з 1919 року у Франції, потім ненадовго – у Швейцарії, продовжився в Італії, де включився до праці в Українській Дипломатичній місії спочатку як директор пресового бюро, секретар, і вже згодом став керівником цієї місії. Крім численних статей по різних часописах, Онацький написав 52 книжки. У складеному ним переліку найвизначніших праць перші сходинок посіли «Українська мала енциклопедія» (16 кн.), «Енциклопедія української символіки» (2 кн.), «Записки журналіста і дипломата за 1919–1921 рр.» (3 кн.), «Записки журналіста за 1930–1938 рр.» (9 кн.) [15, с.175].

Серед зазначених праць справжню данину пам'яті батьківщині склала «Українська мала енциклопедія», опублікована в Аргентині упродовж 1957–1967 років. Статті фундаментальної роботи поділяють на кілька категорій, однак «найбільше уваги заслуговують енциклопедичні гасла світоглядного характеру, які мають безпосереднє значення» для української держави [60, с.130-131]. Науковці справедливо визнають таку роботу подвигом. У науково-популярній формі Євген Онацький відтворив розвиток українського народу і його культури. Побут і вірування, символи та фольклорні елементи, постаті виданих українців і ворогів держави – усе це чинно знайшло відбиток на сторінках унікальної праці.

Варто звернути увагу на деякі особливості довідкових статей. Пояснюючи той чи інший термін, автор зазвичай «прив'язує» його до

України. На прикладі деяких термінів першого тому визначимо головні особливості:

- енциклопедист доповнив пояснення біблійних і античних виразів віршами українських поетів та істориків: Тарас Шевченко (Авраам, амазонки), Євген Маланюк (Авель), Іван Франко (Адамова голова, Азазель, Афон), Михайло Грушевський (архангели), Євген Онацький (Атлантида);

- трактуючи той чи інший термін, Онацький дає дидактичні поради. Так, пояснюючи, хто така «Афіна-Палада», він пише: «Виховувати треба в українському народі не брутальну силу, а мудрість науки і тонкість стратегії» [81, с.58];

- українська поезія і публіцистика допомагають пояснити значення топонімів, власних імен та абстрактних понять: Тарас Шевченко (Америка, автократія, антропоморфізм), Михайло Коцюбинський (Андрій Первозванний), Олександр Олесь (автономія, атмосфера), Самойленко (американізм, аналіза), Григорій Сковорода (антитеза), Олег Ольжич (археологія), Микола Гоголь, «Тарас Бульба» (Авраам, Аріядна), Олександр Потебня (атрибут), Ярослав Окуневський (авторитет), проф. Щербаківський (автохтонність), В'ячеслав Липинський (аналіза);

- автор використовує українські художні й наукові твори для тлумачення назв рослинного світу, порід чи мінералів: Михайло Коцюбинський (агава), Олександр Олесь (айстри), проф. Щербаківський (акант), Михайло Грушевський (алатир);

- чи не найбільше словникових статей, що пояснюють абстрактні поняття, підкріплені прикладами української історії й поневолення України московською більшовицькою владою (автаркія, алібі, амнезія, аморфність, амфібія, анахронізм, андрогіни, анексія, архаїзм, асиміляція, атеїзм). Так, для трактування терміну «андрогіни» («цілісні двостатеві істоти стародавніх грецьких мітів») з точки зору історії української історії Онацький використовує легенду. Він пише, що український народ теж був колись не таким. Вороги-московити після перемоги у 1667 році поділили Україну «на

дві половинки: правобічну Україну приділено до Польщі, лівобічну Україну з Києвом – до Московії». Продовжуючи, автор наголошує, що з тих часів обидві половинки намагаються з'єднатися, навіть досягають цього, але вороги знову і знову намагаються їх розділити, сіють між ними ворожнечу. «Але ми віримо, – підсумовує енциклопедист, – що любов таки переможе і зробиться між ними гармонія і буде знову, як колись, «із двох одне тіло» [81, с.34];

- символічного значення набуває острів Азінара, де знаходилися полонені українці. Вони нікуди не йшли, чекаючи з Риму Українську Військову Місію, яка б забрала їх до української армії. Багато серед цих справжніх героїв помирили від малярії та інших хвороб. Онацький вірить: «Та прийде час: Українська Держава, вільна й суверенна, пришле їм глибокий уклін...» [81, с.16];

- науковець не оминає увагою американського політика, професора Джона Армстронга, який у 1955 році видав книгу «Український Націоналізм» – про українську визвольну боротьбу. Чи важлива ця книга? Так, бо «відкриває цілком нову ділянку для наукових дослідів» [81, с.49];

- деякі терміни мають і сьогодні актуальний характер, як-от: алегорія, алібі. Онацький тлумачить алегорію так: це «прегарна жінка у мережевій сорочці і плахті, що, з допомогою юнаків зі знаками тризуба, розбиває кайдани». Говорячи про алібі, енциклопедист наголошує, що різні москвофіли намагаються створити алібі про свою непричетність до злодіянь більшовиків в Україні, тому дає відповідь: «Всі ці намагання мусять залишатися марними, – по всіх усюдах той московський народ позалишав стільки слідів своєї «діяльності, що тут ніяке алібі перед судом безсторонньої історії неможливе» [81, с.18-20].

Значущими у творчій спадщині Євгена Онацького є спогади, жанр яких визначив як «записки журналіста й дипломата». У першій збірці – «Під омофором барона М. Василька» – автор наводить зразки листів, у яких йде мова про українських патріотів. Його турбує тодішнє становище України,

більшовицький режим, який намагається будь-якими засобами повернути вигнанців додому. У записах від 11 вересня 1920 року Онацький пише, що «бачив секретний папір, яким наказується відбирати пашпорти в українських громадян, які, користуючись ними, ведуть проти Української Держави шкідливу агітацію. Між такими громадянами названо проф. М. Грушевського, Чечеля, Шрага, Штефана, Кондрашенка, Жуковського. Мета цього засобу обурює публіциста: «...щоб вони були примушені повернутися на Україну!» Не розумію! Не розумію такої мети». Автор задає риторичне запитання: «Примушували повернути на Україну, щоб їх там розстріляли, як В. Чеховського?! Чи не грати це на руку саме большевикам? Не розумію...» [82].

Онацький-журналіст наводить текст листа від українських полонених, у якому головна думка теж сконцентрована навколо українського державницького питання, адже «у полон попався найкращий цвіт українського народу в хвилі, як на українських землях повіяло волею, і все, що живе, стануло до визвольної боротьби, щоб здобути собі свободу і здійснити велику українську ідею – збудувати свою державу – Суверенну Українську Народну Республіку». Полонені виливали тугу за рідним краєм і безмежним бажанням повернутися в Україну. Не маючи можливості спілкуватися з рідними, залишившись без допомоги держави, українці «поборювали чорні думки одчаю і зневіри, що часом находили на них, а леліяли надію і віру, що і в їх віконце засвітить сонце волі, і вони помчуться бистрими вірлами у свою Вітчину, на любов Україну» [82].

З думками про батьківщину і її майбутнє перебував цвіт нації, цілковита більшість творів яких має документальну основу, оскільки були створені під враженням реальних подій – Жовтневого перевороту, Першої світової війни, визвольних змагань, еміграції та розселення вигнанців по усьому світові [40, с.101]. Григорій Клочек зазначає, що для українського письменника, незалежно від часу, у якому йому випало жити, «питання Правди завжди перебувало й продовжує перебувати в контексті національної ідеї.

Перебування поза нею для українського письменника фактично неможливе» [50, с.304]. Вони були свідками злочинських дій більшовицької влади. Багато хто з митців безпосередньо брали участь у воєнно-революційних подіях, тому твори написані на основі реальних фактів, що мали місце під час Першої світової й громадянської війн, Жовтневого перевороту й визвольних змагань. Спиридон Довгаль, Авенір Коломиєць, Василь Королів-Старий, Роман Купчинський, Богдан Лепкий, Галина Орлівна, Петро Північний та інші письменники використовували фактичні, біографічні матеріали, образно інтерпретували реалії життя першої третини ХХ ст., тому в них сильний документальний і публіцистичний елементи [83]. У їхніх творах представлені зразки художньої прози про життя післяжовтневого лихоліття, у яких наявний «ефект художньої правди» [51, с.251], саме тому період 1919–1939 рр. ми запропонували назвати документально-публіцистичним [40, с.100].

До цього часу належить діяльність подружньої пари Івана і Зінаїди Мірних. Іван Мірний (1872, с. Самоїївка, Краснопільський район Сумської області – 1937, Прага) у період Гетьманату і Директорії УНР очолював канцелярію Міністерства закордонних справ України, був членом Української партії соціалістів-федералістів, входив до складу делегації УНР на Паризьку мирну конференцію 1919–1920-х роках. З 1924 року Іван Мірний перебував у Празі, працюючи директором канцелярії Українського вищого педагогічного університету, водночас друкувався у багатьох періодичних виданнях [83, с.96].

У «Новій Україні» за його авторства вміщено переказ легенд, які розповсюджувалися, починаючи з 1914 року, на Київщині («Голий на шляху») та Чернігівщині («Дев'ять півнів»). Їх можна вважати пророчими, бо йшлося про майбутнє України. Між собою не схожі, але об'єднані однією фабулою, легенди містять передбачення нещастя. Важливе місце займає в них символіка числа «три». У першій герой дає настанову чоловікові, який йому допоміг: «Настануть три роки війн великих, битимуться люде, потече кров

річками, всю землю напоїть. А за ними придуть три роки – свої своїх жертимуть, повстане брат на брата й син на батька <...> Аж надійдуть ще три роки – нищитимуть людей голод, і мор, і пошести всякі, і злоба людська. І кістками вкриється земля божа...» [65, с.98]. В іншій легенді попові уві сні привидився Миколай Угодник, який сказав: «Тії три трійці – то три недолі судилися – на дев'ять літ <...> Що три чорні півні – то три чорні роки: повстане зненависть і злоба людська, і стануть люде поміж собою як вороги, гірш за лютих звірів одне одного душитиме...» [65, с.99].

Так і сталося, як передвіщали легенди. Справді, чи не кожні три роки були позначені трагічними подіями світового масштабу: з 1914 по 1917 рр. – початок Першої світової війни й Жовтневий переворот, а далі – громадянська війна, «голод і мор», коли «замовкли святі дзвони божі». В. Губарев зазначав, що «катастрофічна посуха і неврожай 1921 ще більш загострили хлібну проблему. У 1922 р. голод охопив у всіх українських губерніях до 5,6 млн. осіб, або 25 % населення. Голодомор став не тільки наслідком несприятливих природних факторів, а й політики більшовиків. За неповними даними, в 1922–1923 рр. із України було вивезено майже 18 млн. пудів зерна: 2,5 млн. пудів – у Росію і більше 15 млн. пудів – на експорт» [37, с.96].

Поруч із чоловіком почесну місію шляхетної українки виконувала Зінаїда Мірна (Хильчевська, 1878–1950), яказ молодих років займалася громадською діяльністю: участь в Українському клубі, праця у Київському товаристві народних дитячих садків, недільних шкіл. Її обурював той факт, що довго не дозволяли відкрити український відділ. І коли нарешті дозволили, то «...з кількох величезних залів цієї виставки дали один стіл площини двох метрів. А решта займали експонати російських дитячих садків, які існували в Києві для дітей української національності...» [63, с.6]. Мірна брала участь у Жіночому загальному зібранні, спеціальній комісії для вирішення проблем, пов'язаних з війною 1914 року при Київському товаристві оборони жінок. Неабияка роль належить і в організації та проведенні «Дня національного фонду». Про свою роботу разом з Людмилою

Старицькою-Черняхівською і багатьма іншими жінками вона згадувала: «...так працювати, як ми працювали, можна тільки раз у житті. Працювати при тих умовах непередготовленості, при малому досвіді. <...>І хоча не дала та праця тих результатів, яких ми від неї чекали, не привела нас до закріплення нашої державності, але була вона потрібна для Батьківщини, як буде потрібна для відновлення нашої держави праця наступних жіночих поколінь» [64, с.2].

З 1917 року Зінаїда Мірна брала активну участь у роботі Українського Жіночого Союзу, «Товаристві допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від війни». Ім'я Мірної названо серед 11 жінок, яких у Києві в березні 1917 року було обрано до новоствореної Центральної Ради [94, с.132]. У 1919 році вона стала співзасновницею і однією із чотирьох заступниць голови Української жіночої національної ради (УЖНР) у Кам'янець-Подільському. Коли подружжя Мірних у 1920 році виїхало до Німеччини, Зінаїда стала засновницею та головою Берлінської філії УНЖР (1920–1923), налагодила стосунки з німецькою Національною Радою та німецькою Лігою Миру і Свободи.

Мірна брала безпосередню участь і сама влаштовувала різноманітні заходи для поширення і розвитку українського питання. У Празі, куди подружжя переїхало 1924 року, Зінаїда Василівна стала головою УЖС і очолювала його аж до 1939 року. Олександр Шульгін наголошував, що кожне питання дебатувалося подружжям, у їхніх «розмовах склалися усі їхні погляди на життя, на людей, на справу. Ставши твердо на УКНівські позиції, вони гаряче їх відстоювали» [108, с.7].

Зінаїда Мірна залишила по собі й іншу пам'ять. Вона – перекладачка наукової праці «Небо» К. Фламаріона з французької, авторка численних публіцистичних робіт на тему жінок та їх участі у громадському житті («Громадська праця українського жіноцтва за кордоном» (1925), «Жіночі з'їзди» (1927), «Жінка в Українській Центральній Раді» (1928), «Конгрес Міжнародної жіночої Ради» 1930), «Уляна Кравченко» (1931), «Враження з Українського Жіночого Конгресу в Станіславі» (1934), «Жіночий рух на

Великій Україні», «Нагальна справа» (разом з Г. Чикаленко-Келлер) та ін. Л. Смоляр писала, що у своїх останніх працях Зінаїда Мірна зверталася до майбутніх поколінь жінок: «Вона вірила в збереження традицій жіночого руху і прохала, щоб не забули..., не забули тих жінок, які творили той рух» [95].

Вдячні українці пишаються видатними жінками, які творили історію, тому вивчають і надихаються їхньою діяльністю, а також досліджують інші постаті, хто залишив дорогоцінну спадщину.

Не менш важливою здається нам і діяльність Іванни Чорнобривець (псевдонім Олександри Сулими, 1902–1990), життя і творчість якої цілком вписується у канву подій ХХ ст.: Жовтневий переворот, визвольні змагання, репресії та голод 20–30-х років, Друга світова війна, діяльність УПА. Вона народилася поблизу Охтирки у сім'ї священика, рано втратила матір; походила з козацького роду Сулим у Лівобережній Україні, зростала у зросійщеному середовищі [109, с.6]. Пізніше згадувала, що з років дитинства на неї вплинуло як «замилування до різних форм мистецтва, зокрема найбільше до театру, а потім до поезії, малювання і т.д.» [105, с.5], так і старанна робота над опануванням української мови і невтомна жага до нових пізнань протягом усього життя.

У «Листі до землячки» Сулима зазначала, що з років студентства дебютувала на харківському радіо: писала казки й оповідання для дітей, і коли 5-річна слухачка («перший суворий і справедливий літературний критик») просила її ще раз прочитати написане, лише тоді Олександра відправляла свої твори до «відділу радіонадавань», яким керувала Тетяна, донька Гната Хоткевича [105, с.6].

З великим бажанням займалася Олександра й педагогічною роботою: організовувала осередки просвіти в охтирських селах, вчителювала, очолювала Охтирський дитячий будинок, керувати яким призначив її Борис Антоненко-Давидович. Сулима закінчила такі навчальні заклади Харкова: жіночу гімназію для дітей духовенства, мовно-літературний факультет

педагогічного інституту (1933), університет (1935), курси іноземних мов (1937); викладала в Інституті інженерів транспорту (1933–1941), Інституті планування (1936–1941), була науковим секретарем і секретарем мовних комісій обох інститутів [109, с.6].

Під час Другої світової війни Олександра Сулима разом з чоловіком Юрієм Бойком (псевдонім Блохін) виїхали до Відня, потім – до Мюнхена, де вона продовжила викладацьку, а згодом і наукову діяльність. Після написання літературознавчих праць «Олександр Олесь» (1960) і «Квітка і Куліш – основоположники української новели» (1969) отримала ступінь доцента, а згодом стала професором. Молода дослідниця вивчала й творчість інших українських письменників: Г. Сковороди, В. Симоненка, В. Самійленка, А. Кримського [42, с.43]. Пізніше у своїх есеях писала, що складні умови життя довгий час не давали їй змоги взятися за перо, щоб «сконцентруватися на художньому образі». А вдалося це зробити лише у середині 50-х років – саме тоді вийшла її перша збірка «З блакиті неба й скорботи душі» (1959), яка вміщувала 16 поезій і поему «Морський коник» – фантастичну казку-феєрію. У передмові до неї Ростислав Єндик справедливо зазначив різноманітність строфічної будови віршів поетеси, відмітив її ліричну настроєвість і «сильно випуклий» національний мотив, що переходить у націоналістичний – «радісну активність у діяльності і боротьбі за вітчизну» [34, с.7-8]. У вірші «Присвята» читаємо:

...знаєм добре ми,
Що не трояндами устелений
До боротьби за Україну шлях...

Поетеса пише про непросту дорогу до свободи, на якій чекають поневіряння в еміграції та страждання

Тяжкі страждання,

Муки на чужині....

У серці ж віри жар, в руках

Блакитно-жовтий стяг [104, с.9].

У вірші «Похід» Іванна Чорнобривець згадує про «міраж страшних видінь»: натовпи знесилених голодних людей, які покидали свої хати і рухалися в міста, намагаючись врятуватися від голоду «в багатій хлібній Україні» 1933 року, у цій «державі раю», але, як пише авторка,

Таке видовище жаске

Не в силах відтворити

Ніякий пензель, ні кліше,

Ні мап дереворити! [104, с.11-12]

Апелюючи до найголовнішого християнського свята – Великодня, Іванна Чорнобривець у вірші «Сонет» звертається до України:

Чи й ти устанеш, Україно, з мертвих?

Твій хресний шлях Голготи не минає.

У її творах відбувається діалог двох країн – батьківщини й Італії. Перебуваючи у вигнанні, поетеса милується чарівним європейським світом, не забуваючи рідної землі:

З далеких степів України

Я в серці принесла щирий привіт.

О, Фльоренціє!... Середньовічний міт!

Історії велич тут квітне донині;

Приморське місто – вогняні етюди.

Від реклям – світляні рухи [104, с.17, 38]

Болісна туга за батьківщиною відчутна у вірші «Швейцарія» з її третьої збірки – «Ескізи» (1976). Іванна Чорнобривець сумує:

Розцвітає і кріпне країна,
Хоч усюди озера та гори:
А багата моя Україна
Мучиться, стогне від горя... [104, с.49].

Справжньою сенсацією стала збірка малої прози Іванни Чорнобривець – «З потоку життя. Новели» (1963). Про увагу до неї письменниця дізналася з листа, якого отримала з Англії. У ньому йшлося, що серед українців, які працювали на фабриці, окремі новели читано з неймовірним захопленням під час обідніх перерв. Називаючи себе в основному реалісткою за традицією 20-х років, Іванна Чорнобривець зазначала, що їй притаманні «...і романтичні крещендо, і суцільна настроєвість імпресіонізму» [105, с.7-8]. Справедливість її слів підтверджує оповідання-репортаж «Капрі», яке було відзначено на конкурсі журналу «Київ» (Філадельфія). Однак вчитуючись у рядки майже документальних новел Іванни Чорнобривець на теми голодомору, сталінських репресій, підпільної боротьби українців («Страшна весна», «В обіймах голодного міста», «Христини», «Оселедець», «Червона перина», «Чайка» та ін.), бачимо експресіоністичні картини національної катастрофи, а часом екзистенціальні візії, психологічні та філософські концепти.

Сповнене мужності життя ще однієї нашої землячки – Віри Смереки (1923–2010), визнання до якої прийшло наприкінці ХХ століття. Короткий огляд її творчості дають Максим Вітушко, перший розділ публікації якого має промовисту назву: «Віра Смерека – найвідоміша в світі кролевчанка» [16, с.5], і Надія Бугай, яка аналізує життя і творчість патріотки і громадської діячки [6, с.12-14].

Віра Смерека народилася у с. Андріївка Кролевецького району Сумської області у сім'ї православного священика. Пізніше в автобіографічному творі «Христос Воскрес!» розповіла про поневірвання сім'ї в роки більшовицької влади. Підзаголовком до нього є слова: «Повість на основі дійсних подій із днів жорстокого переслідування Української Православної Церкви большевиками» [91]. Під час Голодомору 1932–33 років Вірі та її сім'ї вдалося вижити завдяки «коржикам із листя». Середню школу вона закінчила на відмінно. Навчалася на українській філології у Львівському університеті, а у травні 1942 р. її примусово вивезли до Німеччини.

У 1998 році в Ужгороді вийшла книжка Віри Смереки «В німецькій неволі», де розкривається трагедія полонених, які потрапили до німецьких таборів [92]. Це була нова тема, до цього часу заборонена. Слова епіграфа до першої частини («На шляху в неволю» – Засмучена Україна – нема що й казати // Поїхали в Німеччину всі хлопці й дівчата) визначають головну тему щоденникових спогадів, що складаються з 12 частин.

Два важкі роки перебування у німецьких таборах – основна тематика книжки Віри Смереки. Більшість із них мають епіграфи (з табірної фольклору, з народних пісень на чужині, з антифонів літургії):

Як тяжко в далекому краї,
Немає ні батька, ні неньки...

Калино, малино,
Чом не процвітаєш?...

Не чути вітру з України,
Не чути ласкавих речей...

Блаженні плачущі,
Бо вони втішаються.... [92, с.23, 27, 34, 169]

Провідний мотив щоденника – журба за рідним краєм: «...в серці така туга, що не можу витримати. Так впала б і плакала б, кричала б з тієї туги, і нема мені ні розради, ні втіхи, ні спочинку». Лірична героїня задає риторичне запитання: «Може це те, що німці звать «гоумвег» – туга за домом?» [92, с.87]. Неспроста називає вона це страшне, болюче і неспинне хворобою.

Авторка часто цитує Шевченка («Нема на світі України, немає другого Дніпра»), вірші своїх подруг і улюблені пісні:

Прощай ти, рідна Україно,
Серце моє, ненько!
Як згадаю я за тебе,
Заболить серденько [92, с.14].

Протягом усього твору невід'ємних супроводжує пісня, що є невід'ємною частиною українського характеру. «Одна за одною линули пісні і вливалась у них вся туга і жаль, що краяли серце усім», і цю пісню письменниця порівнює з «криком душі в одному спільному хорі» [92, с.7].

Той морок, у якому опинилася героїня щоденника Віри Смереки, певною мірою відповідає екзистенціальним мотивам, адже людина, зіштовхнувшись із жорстокими реаліями життя, відчувала потрясіння, спустошеність, відчай. Тому не дивно, що «на хвилі таких настроїв у світовій літературі з'являються твори екзистенціального спрямування» [39, с.52]. Який із розділів книжки не відкриєш – скрізь туга, біль, сльози, морок, та головне – невгамовна жага свободи і палке бажання потрапити на батьківщини. Сумує героїня, проводжаючи через відчинені широкі двері вагона краєвиди рідного краю, плаче вона і її подруги по нещастю від голоду і холоду за колючим дротом огорожі, від тяжкої виснажливої роботи. «Ми йдемо і йдемо, обірвані, босі, голодні. Одні плачуть з розлуки, лаються зі злості, а інші мовчки хилять голову на самі груди...» [92, с.100]. Тяжким випробуванням для бранки стала хвороба, внаслідок якої вона потрапила у величезний табір-лікарню на

околиці Берліна під назвою Малов. Ця лікарня стала могилою для тисяч українських невільників, які у ній «згасли мов свічки». І тут авторка знаходить метафоричну схожість з піснею: «Лише сумна болюча пісня лишалася в пам'яті тих, що були свідками їх повільного умирання, пісня, що линула з серця темної ночі в неволі» [92, с.108].

Та крім ностальгійних мотивів, твір сповнений надії на Україну і сподівань на краще майбутнє. Авторка персоніфікує вітчизну з «живою чарівною красунею в ніжно-зеленім убранні, підперезаною синім поясом річок, з чорними косами лісів і дорогоцінними прикрасами весняного цвіту» [92, с.6]. Героїня тяжіє до нового, мріє про навчання, яке не справдилося. Вона щаслива, коли хоча б щось нагадує їй рідний край: цвіт бузини, запах сіна, спів солов'я, пахощі літа. Дівчина радіє, чуючи вітання «Слава Україні!». У діалозі з жінками, що заглядали в цех, вона рішучо відстоює батьківщину:

- Девочка, откуда ты?
- З України, – без надуми відповіла я.
- Так ты русская?
- Ні, я українка!
- Так это ж все равно! [92, с.37]

Зав'язалась суперечка, жінки переконували дівчину, що Київ – російське місто, але вона ніяк з цим не згодна. Наступного разу, дізнавшись від відвідувача, який говорив, що «родом з Росії» і уточнював, що там ніколи не був, але у Києві живе його бабуся, героїня дивується, чому його зовуть «руським». І в запалі стверджує: «Ви ж українець!». Однак одна з відвідувачок табору, тих же «киянок», спробувала заперечити: «Ето всьо равно», на що дівчина відрізала: «Київ не Росія!», і стояла на своєму: «Я в школі вчила, що Київ – це Україна, столиця України!». Бранка Катя застерігає, що її батько за такі думки у тюрмі сидів, тому радить дівчині бути

обачнішою, бо «за Україну і наші, і німці ув'язнюють!» [92, с.68-69]. Але героїня, незважаючи на подальші поневірвання і знущання, що її чекали згодом, залишається відданою Україні. Після знайомства з Іваном Смерекою вона ще активніше проводить просвітянську роботу.

Полум'яна патріотка, Віра Смерека відводить цілі сторінки свого щоденника, щоб розповісти про страшні картини минулого України, відкрити гірку правду. Своєрідно й прощалася героїня з дівчатами з табору: кожній залишила картки, які приніс їй товариш. Одну з них подарувала Зої, іншу – Соні. На ній – постать України в полум'ї пожежі і заграв: «Два круки з червоною зіркою і чорною свастикою літають над розп'ятою постаттю України, готової роздерти її тіло, і вона у розпачі зводить очі до неба в молитовнім благанні порятунку від Бога. Двоє дітей в українських строях припадають до хреста, обіймаючи розп'яту Матір-Україну» [92, с.255]. Свій вчинок героїня пояснювала бажанням того, щоб той образ був пам'яткою від неї на майбутнє. А потім склалося так, що Віра з Іваном втекли в гори Гарц, деякий час жили й працювали у Німеччині, причому Віра вела гуртки в українській школі. У травні 1947 року родина емігрувала до Англії й працювала на текстильній фабриці. Не могли вони повернутися до України, «де лютувала тьма неволі та панував жорстокий сатрап Сталін».

Про тяжкі випробування вигнання Віра Смерека писала у книзі «З берегів Англії» (2005): «Емігранти – окремі люди світу, плем'я, загублене в історії Всесвіту. Усім чуже, нікому не потрібне... Живе те плем'я в мирному житті людському. Як пам'ять про війну, незгоди в світі, чиєсь за борти кинуте життя...» [93, с.68, 136]. Навчалася вона на медичну сестру, 25 років працювала в різних медичних установах, водночас подружжя розгорнуло широку громадську діяльність: заснували громаду «Союз Українців Британії» та осередок Товариства українських жінок імені Олени Теліги, відкрили школи та гуртки для молоді з України; організовували виставки українських авторів; заснували український драматичний гурток; проводили курси англійської мови для української молоді та дорослих та багато ін. За сприяння

Віри Смереки Товариство українських жінок імені Олени Теліги активно допомагало Україні. Вони надіслали матеріальну допомогу чорнобильським дітям, постраждалим у результаті аварії на ЧАЕС; українським відродженим церквам, будинкам-сиротинцям, школам-інтернатам, редакції газети «Українське слово» тощо [6, с.13].

Віра Смерека – авторка малої прози і віршів, які друкувала як у британських, так і в українських часописах. У 1999 році її прийняли до Національної Спілки письменників України. Крім згаданих, вийшли й інші книжки: «Вічний вогонь» (2000), «Син Каяфи» (2002), «Проміння» (2003), «Наші дороговкази» (2006). Остання присвячена українській молоді. Авторка зазначала: «Ми, народжені українцями, в глибокій свідомості свого українського єства, хочемо виробити тільки притаманний нам світогляд, гідний поваги в цілому світі... Незалежно від того, чи ми оточені чужим світом, чи своїм рідним, світогляд наш має бути спрямованим на велич ідеалів великого Українського народу, наших світочів науки, культури, мистецтва і лідерів політичної боротьби за повний суверенітет України та добробут українського народу...» [6, с.14]

Думками про батьківщину просякнута й творчість теж примусово вивезеного до Німеччини поета, прозаїка, драматурга, публіциста, громадського діяча, справжнього «провісника незалежності» – Леоніда Полтави (псевдонім Леоніда Пархомовича, прізвище-оберіг Єнсен, 1921–1990), день народження якого співпадає з Днем Незалежності України. Ймовірно, це неспроста: усе життя письменника було служінням батьківщині.

Буремні роки Другої світової кинули його як «остарбайтера» у Німеччину, де Леонід Полтава за національно-культурну працю був заарештований і кілька років перебував у таборах невільників. Саме там, у німецьких таборах відбулася зустріч з земляком, уродженцем сусіднього хутору Широкий Яр поетом-дисидентом Йосипом Дудкою (1915–1990), який теж свого часу навчався в Ніжинському вчительському інституті. Коли Леонід

Полтава надрукував окремі поезії Йосипа Дудки в закордонних виданнях, на це в Сумській області місцеві органи держбезпеки звернули увагу і потім все життя Й. Дудки пройшло під їхньою пильною увагою.

За спробу втечі з табору і за упорядкування літературних вечорів наприкінці 1943 року Леонід Полтава був ув'язнений у Потсдамі, звідки через три з половиною місяці вийшов для праці в редакції журналу «Дозвілля» (для українських робітників). У дні безвладдя він разом з Леонідом Лиманом потайки вивезли частину шрифтів із друкарні «Дозвілля», таким чином започаткувавши український друк в еміграції. Юрій Шерех писав, що обставини випадково звели в Фюрті в кінці вересня 1945 року кількох українських авторів, серед яких був і Леонід Полтава. Вони заснували організацію МУР, діяльність якої має колосальне значення.

Леоніда Полтаву можна назвати громадянином світу – така місія випадає не кожному. Він працював майже у всіх відомих жанрах літератури як поет, прозаїк, драматург. І назви його робіт – досить красномовні: поетичні збірки «За мурами Берліна», «Римські сонети», «Смак сонця», «Українські балади», «Листи до батька в Сибір» та ін; поеми «Початок Бабиного яру», «Слово про українку», «Штаб отамана Махна», «Нескінчений бій», «Райдуга», поема-епопея «Енеїда модерна», «Чорнобильська поема», «Поема про Тараса Шевченка», історичні поеми «Василько, Князь Тербовельський», «Ульянов-Ленін»; збірка новел «У вишневій країні»; пригодницько-фантастична повість «Чи зійде завтра сонце»; повість-документ епохи «Над блакитним Чорним морем»; історичний роман «1709»; п'єси «Чого шумлять верби», «Чужі вітри»; твори для дітей: п'єса «Мишача війна», віршована казка «Мавпячий король», збірки «Котячий хор», «Хто як говорить», «Маленький дзвонар із Конотопу», «Малий індіанець», «Зайчик-клаповух» та ін.; «Абетка з історії України», «Абетка веселенька для дорослих і маленьких».

Цей далеко не повний перелік творів Леоніда Полтави настільки потужний, що не вимагає додаткової тематично-стилістичної характеристики. Його сучасники залишили позитивні відгуки вже про перші збірки поезій.

Леонід Мосендз зазначав «гармонійну цілість між формою і змістом» його творів, називав Леоніда Полтаву «паном українського слова», а Юрій Клен вважав, що «з нього може виробитися першорядний майстер». Святослав Гординський залишив прихильну рецензію про «Українські балляди». Професор Юрій Григорійв писав: «Головне, що приємно вражає у творчості поета – це широка українська стихія» [21, с.7-8].

Державо Київська, о русичів Державо,
 З гербом тризубом і Христовим знаком <...>
 Ти йдеш у світ широкою ходою<...>
 Святим Андрієм виведений Київ!
 ...І серед тих засніжених рівнин,
 В коловороті і весни, і літа –
 Народжувались сотні Україн, –
 Але одна зродилася, щоб жити.
 Вона – твоя. Моя. Із нами. В нас.
 Прекрасна і страшна, мов хуртовина,
 Та, що іде, долаючи сам час, –
 Безсмертна і безмежна Україна.
 Знялась, не приспана у сні
 Свободи батьківщина:
 Козацький гетьман – на коні,
 На конях – Україна!... [86, с.3, 6, 11].

Леонід Полтава був також автором лібрето (до опери «Анна Ярославна», до казки-оперетти «Червона Шапочка», героїчної опери «Мар'яна»), упорядником, редактором книг («Російщення України»), автором фоторепортажу («Валентин Мороз у Пітсбургу»), альбому-біографії «Симон Петлюра», істориком-дослідником («Образ Степана Бандери в літературі і

мистецтві», «Історія української народної помочі в Америці і Канаді» (з 1914 року), репортером («Чотири дні в Чикаго») та багато іншого.

Побував митець у багатьох містах і країнах закордоння. Після Німеччини кілька років жив у Парижі, потім у Мадриді очолював український відділ Іспанського національного радіо, працював на радіо «Свобода» у Мюнхені (ФРН). 1958-го року переїхав до США, де працював в українській редакції радіо «Голос Америки», редагував український щоденник «Свобода», український журнал «Вісник». Відвідав Італію, Ірак, Мексику. І хоч де б не був, скрізь бачив священні образи рідного краю:

О земле предківська!
 Ти знов переді мною
 Ввижаєшся і тут іконою ясною.

У повісті «Над блакитним Чорним морем» Леонід Полтава вкладає слушні думки героєві твору, який зауважує, що служити Україні можна й на чужині. Для цього треба здобути знання, працювати інтелектуально.

Персонаж оповідання «У вишневій країні» учитель історії Арсен на питання коханої («поясни мені про Хмельницького: це він віддав Україну Росії, який же він національний герой?») пояснює: «Історії не можна спрощувати. Вона – як невід, один шнур витнеш – і вже невід ні до чого Хмельницький мусив так зробити. Але його зрадили. – Хто? – Москва». «Є люди – творчі люди – від яких віє чаром свіжого ранку, хоч би їм сто літ» – так пророчо, майже про себе, написав Леонід Полтава про свого героя. Справді, від живої мови письменника віє спокоєм і прохолодою, вітром свободи і жаги перетворень.

Мабуть, сучасною, як ніколи, є праця Леоніда Полтави, яка увійшла до книжки «Російщення України» [86]. Автор аналізує праці науковців з мовного питання і заперечує доволі розповсюджену тезу щодо Київської Русі як спільної колиски трьох слов'янських народів, детально зупиняється на

перших московських указах Петра I і Катерини II стосовно російщення України, наводить цитати з «Історії Росії з найдавніших часів» під ред. акад. С. Соловйова, аргументуючи свої твердження. Праця публіциста містить інформацію й про Валувський та Емський «укази», про дві протилежні революції 1917 року. З боєм у серці пише Леонід Полтава про те, як у 1921 році обірвалось відродження країни, «мов перетята ножем нитка». Автор вказує на помилковість політики Росії у їхній безоглядній жадобі «російщення неросіян в ССРСР». Він пише: «Людина може відійти під різними тисками від свого, але не може пристати й до чужого, бо можна відносно легко замінити українське слово «ЩО» на московське «КАК», але годі змінити народну психіку, світогляд, світосприйняття, саму душу» [86, с.55]. Підсумовуючи, Леонід Полтава стверджує, що в Україні триває в різних формах визвольна боротьба, а в ділянці лінгвістичній – мовна війна, адже мову Шевченка, Франка, Лесі Українки московські ставленики називають «бандерівським язиком», обвинувачуючи українців у націоналізмі. «Боротьба за українську мову, – акцентує він, – це боротьба за українську душу українського народу, за нашу духовність, за нашу майбутність» [86, с.55-58].

Таким чином, розглянуті нами творчі здобутки письменників і громадських діячів Сумщини в еміграції засвідчують їхню непохитну націєцентричну позицію і строкату жанрову палітру. Її представляють художні, публіцистичні й наукові праці: романи і повісті (Іван Багряний, Леонід Полтава, Віра Смерека), мала проза (Іван Мірний, Іванна Чорнобривець), поезія (Олександр Олесь, Леонід Полтава, Іванна Чорнобривець), твори дитячої тематики (Олександр Олесь, Леонід Полтава, Іванна Чорнобривець) публіцистика, мемуари (Іван Багряний, Євген Онацький, Віра Смерека, Зінаїда Мірна, Леонід Полтава), літературознавство (Іванна Чорнобривець), енциклопедії (Євген Онацький) і ще багато інших досягнень у галузях перекладацької сфери, журналістики, видавничої, драматичної, музичної діяльності.

Отже, «широка українська стихія» (Ю. Григоріїв) усіх без винятку сумських письменників і громадських діячів вигнання – це творчий подвиг в ім'я рідної України, яку вважали найдорожчим скарбом, про яку пам'ятали, заради якої жили і творили, яку мріяли побачити вільною і незалежною.

ВИСНОВКИ

Отже, в нашому дослідженні визначено семантику понять соціальної та інтелектуальної еліти; диференційовано історичні, соціокультурні та інші особливості та контексти формування соціальної та інтелектуальної еліти на території сучасної Сумської області. Визначено параметри та індикатори впливу еліт регіону на процеси націє- та державотворення в Україні; виокремлено історичні, соціокультурні, політико-правові чинники та ознаки ідентифікації як інструменту націє- та державотворення, а також шляхи та способи впливу еліт на ці процеси.

Визначення індикаторів та параметрів впливу представників соціальної та інтелектуальної еліти Сумщини на процеси націє- і державотворення з урахуванням їх місця та ролі в громадсько-політичному, науковому та культурному житті України уможливило розробку імпакт-моделі, за якою складено Імпакт-реєстр регіональних представників соціальної та інтелектуальної еліт Сумщини.

Нами було розглянуто сутність, типологію, процес формування та напрями трансформації основних елітних груп в Україні. Показано роль адміністративно-владної, політичної, економічної та соціокультурної еліти у соціально-політичних процесах в Україні. Доведено, що протягом тривалого історичного періоду відбувалося накопичення потенціалу еліт, відбувається процес формування провідної елітної групи, яка зможе об'єднати політичне, економічне і культурне відродження нашої держави.

В науковій літературі під елітами традиційно розуміють групи людей, які займають провідне становище в суспільстві. Це найбільш впливові соціальні групи, які зосередили у матеріальні, інформаційні, репутаційні та інші ресурси, а також владу, засоби масової інформації тощо. Вони володіють значним рівнем впливу на суспільство і є основним джерелом формування інститутів влади.

Серед основних чинників, що зумовлюють існування еліт в суспільстві, можна виділити такі:

- психологічну і соціальну нерівність людей, їх неоднакові здібності;
- соціальну, громадянську, політичну та ін. пасивність та інертність широких мас населення;
- функціонування закону розподілу праці, який вимагає професійного заняття управлінською діяльністю як основною умовою її ефективності;
- високу суспільну значущість управлінської праці та її відповідну фінансову винагороду;
- широкі можливості використання управлінської діяльності для отримання різного роду соціальних привілеїв.

Зважаючи на те що «еліта» як наукове поняття та соціальне явище має досить розмиті контури, можна здійснити її типологію за різними ознаками. Критеріїв добору претендентів до групи, що може бути названа «елітою» досить багато. На нашу думку, саме модель плюралізму, множинності еліт відображає реальний стан українського суспільства, яке являло і являє собою суспільство соціальних контрастів, в якому існують групи диференційованих як в економічному, політичному, соціокультурному, так і в регіональному вимірі еліт, що мають різноманітні інтереси і функціонують у своїй сфері, урівноважуючи одна одну.

Аналіз соціальної структури Сумщини у визначений історичний проміжок часу дає змогу виділити основні елітні групи: адміністративно-владну, політичну, економічну, інтелектуальну та соціокультурну. Відзначимо, що ці елітарні групи є немонолітними групами, які постійно трансформувалися.

Адміністративно-владна еліта концентрує у своїх руках владу шляхом монополізації права на прийняття рішень та визначення цілей розвитку суспільства. Її представників об'єднують загальні інтереси, пов'язані з оволодінням реальної влади, прагненням зберегти на них монополію, стабілізувати та зміцнити свої позиції у суспільстві. Адміністративно-владна

еліта монополізує владу у державі через формування нормативно-правової бази держави, визначення стратегій і цілей розвитку суспільства і держави.

Соціально-економічна і політична ситуація в Україні сприяла інтелектуалізації діяльності еліти, зростанню професійної компетенції, що стимулювало їх вихід на арену соціально-політичної взаємодії, підвищення ролі у суспільному житті.

До соціокультурної еліти можна віднести представників інтелектуальних, творчих, наукових та духовних професій. Специфікою української національної та регіональної соціокультурної еліти є те, що її розвиток завжди був пов'язаний із процесами націє- та державотворення. Власне, саме соціокультурна еліта розпочала процеси національного відродження України і була найважливішою основою, навколо якої розбудовувалася Українська держава. Соціокультурна еліта – це люди, здатні не просто отримувати знання та зберігати їх, а й спроможні оволодіти інтелектуальним, моральним потенціалом суспільства і творчо використовувати його для інноваційних змін у державі.

Представники цієї групи повинні будувати основи духовного і соціального розвитку народу. Нині Україна переживає досить складний період свого розвитку і суспільству як ніколи необхідна цілісність, яку могла б забезпечити ідея національного відродження, ідея розвитку. Нові еліти і лідери шукають ідеологічне обґрунтування своєї діяльності, працюють над політичним іміджем. Проте, незважаючи на певні спроби, вони й досі не можуть розробити ефективної ідеології, яка змогла б об'єднати націю.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Багрянний І. Чому я не хочу вертатись до ССРСР? Накладом Комітету українців Канади, Виніпег, Манітоба. 1946.
2. Багрянний І. Публіцистика: Доп., ст., памфлети, рефлексії, есе. Друге видання. Київ: Смолоскип, 2006.
3. Божинський Н. Урбанізоване середовище та відновлення традиційного кобзарства на прикладі харківської агломерації. XI Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik // «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». Bd.2020. Ludwig-Maximilians-Universität München, 2021. Pp. 681–682.
4. Бондар М.П. Друга половина 1850-х – перша половина 1860-х років: П.Куліш як поет і критик української поезії // Пантелеймон Куліш в історії української культури. Суми: ВД «Білий птах», 2016. С.4-27.
5. Братко-Кутинський О. Феномен України. Київ: Вечірній Київ, 1996. 394 с.
6. Бугай Н. Українська письменниця Віра Смерека – патріотка, громадська діячка (1923–2010 рр.) // Український альманах. Випуск 6. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. С. 12–14.
7. Васьків М.С. Проблема жанрової сутності роману у віршах І. Багряного «Скелька» // Вісник Запорізького національного університету: Філологічні науки. Запоріжжя: ЗНУ. 2008. № 1.
8. Венгерська В.О. Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок ХХ ст.): монографія. Житомир: ПП Євенок О.О., 2013.
9. Вертій О. Розбудив українське єство. Нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова «Шляхами кобзарів» // Наша Берегиня. 2012. № 3. С. 4-10.
10. Вертій О. Розбудив українське єство. Нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова «Шляхами кобзарів». 2012. № 4. С.4-7.

11. Вертій О., Г. Діброва. Характерник із Лавіркового (матеріали до життєпису кобзаря Ігоря Рачка) // Сумський краєзнавчий збірник / упоряд. О. М. Корнієнко, В. О. Артюх. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2016. 406 с.
12. Вертій О. З дорожніх нотаток кобзаря Василя Жованика. Синергія виконавця і слухача в кобзарсько-лірницькій традиції // Збірник наукових праць науково-практичної конференції з міжнародною участю / упоряд. К. П. Черемський. Харків–Київ: Видавець Олександр Савчук; НЦНК «Музей Івана Гончара», 2020. С. 216-233.
13. Вертій О. Бандурист Віктор Мішалов // Дзвін. 2023. № 7–8. С. 191-203.
14. Вертій О. Світогляд кобзарів та бандуристів, особливості побутування їх мистецтва. Архів О.Вертія.
15. Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією (1894–1979) // Український історик. 1980. № 1–4 (65–68).
16. Вітушко М. Джерело її любові // Слово Просвіти. 2002, 12–18 липня. С.5.
17. Власенко В. «Переконаний в тому, що правда вищевсього» (Олександр Олесь і паризький тижневик “Тризуб”: листування) // Сумський історико-архівний журнал. 2009. № VI-VII. С. 80-81.
18. Гаджилова Г.О. Драматургія Пантелеймона Куліша: сакральне і національне // Пантелеймон Куліш в історії української культури. Суми: ВД «Білий птах», 2016. С. 28-34.
19. Голубець М. Передмова до 1-го видання / Олександр Олесь. Княжа Україна. Кн.VIII. Прага, 1940.
20. Граматка. СПб.: В типографіи П.А. Кулиша, 1857.
21. Григоріїв Ю. Слово про автора // Леонід Полтава. Чи зійде завтра сонце? Мюнхен, 1955.
22. Данилов В. П.А. Куліш і М.О. Максимович // Україна. 1926. Кн.5. С.13-22.

23. Денисенко Ю.М. Культурологічна спадщина української діаспори в дисертаційних дослідженнях 1990-2000 рр. // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Випуск 16, 2010. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Том II.

24. Дзюба І. М Громадянська і політична прозорливість // Про публіцистику І. Багряного / І. Багрянний. Публіцистика. Київ: Смолоскип. 1996.

25. Дзюба І. Бронебійна публіцистика. Іван Багрянний. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/library/books/bronebiyna-publicistika-ivan-bagryaniy>

26. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. Розділ «Останні роки життя Куліша. Смерть і похорон. Куліш як людина і громадянин. Його значіння для українського національного відродження» // «Не забудеш мене, моя нене, Вкраїно» П. Куліш: антологія краєзнавчих розвідок письменників і науковців Сумщини: до 200-річчя від дня народження Пантелеймона Олександровича Куліша. Суми: Триторія, 2019. С.35-44.

27. Дутчак В. Бандурне мистецтво в системі музичної культури української діаспори ХХ – початку ХХІ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. Вип. 23. С. 175–180. URL: <https://histj.oa.edu.ua/assets/files/Dutchak.pdf>.

28. Дутчак В. Мистецькі здобутки бандуристів української діаспори США // Американська історія та політика: науковий журнал. № 5. К., 2018. С. 86–95. URL: <http://www.americanstudies.history.knu.ua/wp-content/uploads/2018/11/13-Dutchak-86-95.pdf>

29. Дутчак В. Народно-інструментальне мистецтво на пограниччі України та країн Європи: традиція, інновація, взаємопливи // Na Pograniczach. O stosunkach spolechnych i kulturovych. Sanok: PWSZ, 2019. С. 113–126.

30. Євген Адамцевич: спогади, статті, матеріали. Науково-популярне видання / упоряд. Олексій Вертій, Григорій Діброва, передмова Олексія Вертія. Суми: Собор, 1999.

31. Євген Онацький. Портрети в профіль. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2016. С. 200–205.
32. Євтух М.Б. Освітньо-педагогічна діяльність Пантелеймона Куліша // Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша): збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ: Педагогічна думка, 2019. С.18-23.
33. Єгор Мовчан: спогади, статті, матеріали. Науково-популярне видання / упоряд. та передмова Олексія Вертія. Суми: Собор, 1999.
34. Єндик Р. Передмова // Чорнобривець Іванна з блакиті неба і скорботи душі. Мюнхен, 1959. С. 7–8.
35. Жеплинський Б.М., Ковальчук Д.Б. Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник. Львів: Галицька видавнича спілка, 2011.
36. Жиленко І.Р. До питання спорідненості поезики ранньої творчості Олександра Олеся і Михайла Арцибашева // Вісник СумДУ. Серія «Філологія», 2008, №2.
37. Жиленко І. Р. Жовтневий переворот і його наслідки в Україні: жанрова палітра й художні особливості малої емігрантської прози 1920-х років // Літературний процес: методологія, імена, тенденції: зб. наук. пр. (філол. науки). К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. 2017. № 9.
38. Жиленко І. Малі жанри в українській та російській еміграційній прозі міжвоєнного двадцятиліття: компаративний дискурс: монографія. Суми: СВС Панасенко І. М., 2018.
39. Жиленко І. Р. Екзистенціальні візії у малій прозі письменників-емігрантів 1920-х рр. // Філологічні трактати. 2019. Том 11. №3–4.
40. Жиленко І. Р. Документально-публіцистичний етап малої прози літературної еміграції: до проблеми типології // Філологічні трактати. Суми: Вид-во СумДУ, 2021. Т. 13. № 2.
41. Жиленко І. Р. Націєцентрична діяльність енциклопедиста і публіциста Євгена Онацького // Література в мультикультурному дискурсі:

збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції / за заг. ред. О. Крижановської. Полтава: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2023.

42. Жиленко І.Р. До «Літературної Харківщини»: Іванна Чорнобривець. «Велике і вічне...»: Михайло Федосійович Гетманець: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Харків, 15–16 вересня 2023 року) Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2023.

43. Зайончковский П.А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). М.: Издательство Московского университета, 1959. 170 с.; Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. К.: Laugus, 2013. 416 с.

44. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. С.165-230.

45. Івашків В. Визначне явище української духовної культури середини ХІХ століття // Куліш П. Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика. К.: Критика, 2015. Т.ІІІ: Записки о Южной Руси: [У 2 кн.]. Кн.1. С.265-279.

46. Ільницький М.М. На перехрестях віку. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. Вип. 1 Київ: Наукова думка, 1992.

47. Ісаєнко О. До питання про місце П.О. Куліша в історії Кирило-Мефодіївського товариства // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Чернігів, 2006. Вип. 7. С. 106-109.

48. Качуровський І. Метрика Олександра Олесея // Качуровський Ігор. Променисті силуети. Київ, 2008.

49. Качуровський І. Творчість Івана Багряного // Ігор Качуровський. Променисті сельвети: Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. Київ, 2008.

50. Клочек Григорій. Енергія художнього слова. Збірник статей. Кіровоград, 2007.

51. Клочек Г. Д. Правда як джерело синергетичного ефекту в процесі формування літературного твору (на матеріалі драми Володимира

Винниченка «Закон») // Наукові записки КДПУ. Серія: Філологічні науки. Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2016. Вип. 148.

52. Кобута С.С. Концепція «вільної людини» у творчій спадщині Івана Багряного та Джорджа Орвелла: Дис... канд. філол. наук, Івано-Франківськ, 2015.

53. Козак С. Іван Багряний – редактор і автор часопису «Українські вісті» (1945–1963) // Scientific Notes of Institute of Journalism, Т. 2 (75) 2019. С. 159.

54. Куліш П. Виговщина // Основа. 1861. № 11/12. С.1-15.

55. Кумеда О. «Кулишівка» і сучасний український правопис // Пантелеймон Куліш в історії української культури. Суми: ВД «Білий птах», 2016. С. 54-61.

56. Лазарева В. До історіографії досліджень державницько-правових ідей у творчості Пантелеймона Куліша // Український історичний збірник. Вип.15. 2012. С.258-272

57. Лазарева В. Державотворчі погляди Пантелеймона Куліша як об'єкт наукового дослідження // Українознавство. №2. 2013. С.62-65.

58. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Київ: АТ «Обереги», 1992.

59. Малоросійські і червононоруські народні думи й пісні / упоряд. П. Лукашевич. Санкт-Петербург, 1836.

60. Мельник Ю. Світоглядне підґрунтя української держави у публіцистиці Євгена Онацького (за текстом «Української малої енциклопедії») // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2019. Вип. 11(27).

61. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. К.: Laugus, 2013. С.67.

62. Мишанич С. Усні народні оповідання. Питання поетики. Київ: Наукова думка, 1986. С. 220. 326 с.

63. Мірна З. Праця жіноцтва в Українській Центральній Раді // Жінка. 1937. Ч. 8-9. С. 6.
64. Мірна З. Праця жіноцтва в Українській Центральній Раді // Жінка. 1937. Ч.10. С.2.
65. Мірний І. Дві «пророчі» українські легенди // Острови малої еміграційної прози: Хрестоматія творів українських письменників міжвоєнного двадцятиріччя / Укладач І. Р. Жиленко. Суми: СВС Панасенко І. М., 2018.
66. Міхно О. Педагогічна і просвітницька діяльність П. Куліша // Українська мова і література в школі. 2009. №4. С.59-60.
67. Мішалов В., Мішалов М. Українські кобзарські думи. Сідней, Австралія, 1990. С. 43–44.
68. Мішалов В. До пошуків колиски феномену кобзарства // XI International evirtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2020. Herausgegeben von Olena Novikova und Ulrich Schweier. Verlag readbox unipress Open Access LMU, München, 2021. Pp. 604–627.
69. Мішалов В. Народна бандура: витоки, будова, особливості становлення. Формування національних основоположних підстав сучасного народознавства та літературознавства: колективна монографія Випуск III / упоряд. О. Вертій. Київ – Мюнхен: Рута, 2023. С.42-106.
70. Мочарник І. Куліш: перший романіст, маркетолог української культури й трохи дивак // Читомо. URL: <https://chytomo.com/kulish-pershyj-romanist-marketoloh-ukrainskoi-kultury-j-trokhy-dyvak/>
71. Набок М. Роль оповідача, творця і виконавця у сприйнятті слухачами героїв українських народних дум: пізнання зовнішнього через внутрішнє // Синергія виконавця і слухача в кобзарсько-лірницькій традиції: збірник наукових праць науково-практичної конференції з міжнародною участю

(Київ–Харків, 6 червня 2020 р.) / упоряд. К. П. Черемський. Харків–Київ: Видавець Олександр Савчук; НЦНК «Музей Івана Гончара», 2020. С. 24-35.

72. Нахлік Є. Проблеми української державности і засобів боротьби за національне самоутвердження українського народу в політико-історіософській концепції Пантелеймона Куліша // Іван Пулюй – Пантелеймон Куліш. Подвижники нації / Ред. В. Шендеровський. К.: Рада, 1997. С.66-77.

73. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. Т.1: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. К.: Український письменник, 2007. 462 с.

74. Нирко О. Кобзарства Криму та Кубані. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2008. С. 230–254.

75. Нудьга Г. У колі світової культури / упоряд. Р. Марківа. Львів: 2006.

76. Одарченко П.В. Онацький Євген Дементійович. Енциклопедія Сучасної України. С. 502.

77. Олесь Олександр. Княжа Україна. Кн.VIII. Прага, 1940.

78. Олесь Олександр. Терновий вінок // О. Олесь – О. Кандиба. Євген Коновалець. Видавництво «Український патріот», 1948.

79. Олесь Олександр. Чужиною. Відень, Б.р.

80. Олесь Олександр. Пам'ятай. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13543>

81. Онацький Є.Д. Українська мала енциклопедія: у 4 т. Т.1.: А-І. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2016.

82. Онацький Є. Під омофором барона М. Василька (Записки журналіста й дипломата від 3.08.1920 до 31.12.1921). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Onatskyi_Yevhen/Pid_omoforombarona_M_Vasylyka_Zapysky_zhurnalista_i_dypломата_vid_3081920_do_31121921/

83. Острови малої еміграційної прози: Хрестоматія творів українських письменників міжвоєнного двадцятиріччя / Укладач І. Р. Жиленко. Суми: СВС Панасенко І. М., 2018. 152 с.

84. Петров Г. Пантелеймон Куліш про державність України // «Не забудеш мене, моя нене, Вкраїно» П. Куліш: антологія краєзнавчих розвідок письменників і науковців Сумщини: до 200-річчя від дня народження Пантелеймона Олександровича Куліша. Суми: Триторія, 2019.

85. Полтава Леонід. Слово про українку. Історична поема. Нью-Йорк. 1970.

86. Полтава Леонід. До історії російщення України від 1720-го року // Російщення України: Науково-популярний збірник. Нью-Йорк, 1984. С. 9–58.

87. Пономаренко О.В. Просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша на перехресті історичних пошуків // Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша): збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ: Педагогічна думка, 2019. С.27-28.

88. Потебня А. Эстетика и поэтика. Москва: Искусство, 1976.

89. Пыпин А.Н., Спасович А.Д. История славянских литератур: В 2 т. СПб.: Издание типографии М.М. Стасюлевича, 1879. Т.1.

90. Семенець О. Синергетика поетичного слова. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004.

91. Смерека Віра. Христос Воскрес! Торонто: Видавництво О.О. Василян, 1970. 134 с.

92. Смерека Віра. В німецькій неволі. Спомин-щоденник 1942–1944. Ужгород, 1998. 276 с.

93. Смерека В. З берегів Англії. Львів: Спомин, 2005.

94. Смоляр Л. Зінаїда Мірна // Українки в історії / За ред. В. Борисенко. Київ: Либідь.

95. Смоляр Л. Жіночі долі в контексті історії української державності // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 7. Київ, 2000.

URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Smoliar_Liudmyla/Zhinochi_doli_v_konteksti_istorii_ukrainskoi_derzhavnosti.pdf

96. Степовик Д. Іван Пулюй і Пантелеймон Куліш: спільний переклад Біблії // Пулюй – Куліш. Подвижники Нації. К., 1997. С.89-96.
97. Стріха М. Український переклад і перекладачі: між літературою і націєтворенням. Київ: Дух і літера, 2020. С.117-124.
98. Суздаль М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М. Цертелева в історіографії та суспільній думці // Український історичний журнал. 2014. № 6. С. 149-164.
99. Суханек Люциан. Место антропологии в эмигрантологических исследованиях. Белград: Славинистическое общество Сербии, 2013. С. 12–20.
100. Франко І. Переднє слово [До видання: Шевченко Т.Г. «Перебендя» Львів, 1889]. Зібрання творів. У 50-и т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 27.
101. Черемський К. Шлях звичаю. Харків: Глас, 2002. 445 с.
102. Черемський К. Традиційне співоцтво. Українські співці-музиканти в контексті світової літератури: наукове видання. Харків: Вид-во «Атос», 2008. 248 с.
103. Черемський К. Етномедичні аспекти практики українських традиційних співців-музикантів // Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників: Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (2 червня 2017 р.) / упор. К.П.Черемський. Харків: Видавець Олександр Савчук; НЦНК «Музей Івана Гончара», 2017. С. 168–193.
104. Чорнобривець Іванна. З блакиті неба і скорботи душі. Мюнхен, 1959.
105. Чорнобривець Іванна. Ескізи. Мюнхен, 1976.
106. Шаповаленко Н.М. Форми синтезу ідейно-публіцистичного та образно-художнього начал у творах Івана Багряного: автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.01.08 «Журналістика». Київ, 2007.
107. Шендеровський В. Перший повний український переклад Біблії // Дивосвіт Кулішевого слова: матеріали літ.-краєзнав. конф., м. Шостка, 28 трав. 2012 р. Шостка, 2012. С.17–28.

108. Шульгін О. Блаженні чистії серцем (Пам'яті І. Мірного) // Тризуб. 1938. №11.
109. Шумило Н. Свідома свого обов'язку // Чорнобривець Іванна. Вибране: Поезії, новелістика, наукові та публіцистичні розвідки. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1995.
110. Янковська Ж.О. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша. Навчальний посібник. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 168 с.
111. Ясь О. Козацько-гетьманська минувшина в рецепції П. Куліша (1840-ві – початок 1860-х років) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). К., 2008. Вип.8. С. 220–244.
112. Pelech O. The State and the Ukrainian Triumvirate in the Russian Empire, 1831-1847 // Ukrainian Past, Ukrainian Present / Ed. by V. Kravchenko. N.Y., 1993.
113. Saunders D. The Ukrainian impact on Russian culture 1750–1850. Edmonton, 1985. 415 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Реєстр видатних діячів, пов'язаних з територією нинішньої Сумської області, діяльність яких мала позитивний вплив на процеси українського націє- та державотворення¹

ПІБ
1. АБРАМОВ (Абрамів) Анатолій Олександрович
2. АБРАМОВ Іван Спиридонович
3. АДАМЦЕВИЧ Євген Олександрович
4. АЛЄШКО Василь Іванович
5. АНДРІЄВСЬКИЙ Петро Євгенович
6. АНДРІЄНКО Григорій Іванович
7. АНДРУСЕНКО Дмитро Васильович
8. АНІСОВ Василь Федорович
9. АНТОН (кобзар)
10. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ Борис Дмитрович
11. БАБИН (БАБІН) Олександр Іванович
12. БАЙДАК Василь Тимофійович
13. БАГРЯНИЙ Іван (Лозов'ягін Іван Павлович)
14. БАЛЬМЕ Яків Васильович
15. БЕДРИН Іван Антонович
16. БЕЗБОРОДЬКО Олександр Андрійович
17. БЕНШИЙ Захар
18. БЕРЕЗОВСЬКИЙ Максим Созонтович
19. БЕРЛИНСЬКИЙ Максим Федорович
20. БИБІК (БИБИК, БІБИК) Василь Андрійович
21. БИБИК Семен Іванович
22. БІЛОЛЮБСЬКИЙ Іван Михайлович
23. БІЛОУС Дмитро Григорович
24. БІЛОШАПКА Михайло Іванович
25. БЛУДИМКО (БЛУДИМКО-ЛІСОВСЬКИЙ) Іван Косьмич
26. БОЖОК Григій Терентійович
27. БОЙКО Іван Захарович
28. БОЛОБАН (БАЛАБАН) Віктор
29. БОНДАРЕНКО Микола Михайлович
30. БОРОДАЄВСЬКИЙ Сергій Васильович
31. БОРТНЯНСЬКИЙ Дмитро Степанович
32. БОЯРЧУК Степан Михайлович
33. БУДКО Никифор
34. БУЗУН Данило Савелійович

¹ Даний реєстр є відкритим для подальшого наповнення і у майбутньому включатиме значно більшу кількість осіб, які позитивно вплинули на українське націє- та державотворення через свою громадську, політичну, військову, мистецьку, наукову діяльність, меценатство тощо.

ПІБ
35. БУКШОВАНИЙ Микола Федорович
36. БУРДА Микола
37. ВАСИЛЕВСЬКИЙ Микола Олександрович
38. ВАСИЛЕНКО Микола Прокопович
39. ВАСИЛЬСВ Михайло Калинович
40. ВАСИЛЬЧЕНКО Степан Васильович (ПАНАСЕНКО Степан Васильович)
41. ВАШКЕВИЧ Григорій Станіславович
42. ВЕЛИЧКО Дмитро Микитович
43. ВЕРГУН Семен Семенович
44. ВЕРЕЩИНСЬКИЙ Олександр Павлович
45. ВЕРНИГОРА Єфрем Леонтійович
46. ВИСОЦЬКИЙ (Куруз, Курузов) Іван Іванович
47. ВЛАСЕНКО Федір Омелькович
48. ВЛАСОВСЬКИЙ Костянтин Іванович
49. ВОЛИКІВСЬКА Ірина Іванівна
50. ВОЛОДЧЕНКО Микола Герасимович
51. ВОЛОШЕНКО Андрій Прокопович
52. ВОРОНІВ Олекса Миколайович
53. ВОРОПАЙ Андрій
54. ГАВРИШ Лука Павлович
55. ГАВРИШКО Микола Степанович
56. ГАЛУШКО Дмитро Олександрович
57. ГАСВСЬКИЙ Левко (Лев) Гнатович
58. ГАРЕНОВ Олександр Миколайович
59. ГАРКУША Семен Іванович
60. ГЛУШКОВ Леонід Вікторович
61. ГОЛИК Василь Михайлович
62. ГОЛУБ Артем Павлович
63. ГОРБАНЬ Петро
64. ГОРБАТЕНКО Іван Семенович
65. ГОРБАТЕНКО Петро Якович
66. ГРАБОВСЬКИЙ Павло Арсенович
67. ГРЕКОВ Олександр Петрович
68. ГРИГОРЕНКО Юрій
69. ГРИЩЕНКО Микола Андрійович
70. ГРІНЧЕНКО Борис Дмитрович
71. ГРУНСЬКИЙ Микола Кузьмич
72. ГУБЕНКО Павло Михайлович (Остап Вишня)
73. ГУДИМОВИЧ Анастасія Михайлівна
74. ГУЧЕНКО Петро Олексійович
75. ДАVIDІВ (ДАVIDОВ) Олександр Хведорович
76. ДАVIDОВСЬКИЙ Григорій Митрофанович
77. ДАХНЕВСЬКИЙ Петро Євгенович
78. ДЕМЧЕНКО Петро Костянтинович
79. ДЕМ'ЯНЕНКО Іван Антонович
80. ДЕНИСЕНКО Григорій Уласович
81. ДЖУНКОВСЬКИЙ Василь Якович
82. ДІВОВИЧ Семен Данилович
83. ДІДОВ Степан

ПІБ	
84.	ДОВЖЕНКО Олександр Петрович
85.	ДОВЖЕНКО Григорій Данилович
86.	ДОДАТКО Онопрій Митрофанович
87.	ДОРОШЕНКО Петро Якович
88.	ДРАГОМИРОВ Михайло Іванович
89.	ДРІБНИЙ (ДРІБНО, ДРОБНИЙ) Андрій Васильович
90.	ДУГЕЛЬНИЙ Грицько (Григорій) Макарович
91.	ДУДКА (ДУДНИК) Никифор Єгорович
92.	ДУНІЧЕВСЬКИЙ Олександр Іванович
93.	ДУШЕНКО Михайло Савич
94.	ЄЖІВ Олексій
95.	ЄМЕЦЬ Василь Костянтинівич
96.	ЖИТЧЕНКО Василь Андрійович
97.	ЖОВТЕНКО Олександр Євгенович
98.	ЖОВТОНОЖКО Федір Якович
99.	ЖУКОВ Сергій Сергійович
100.	ЗАЙЦЕВ Павло Іванович
101.	ЗАПОРОЖЧЕНКО Іван Данилович
102.	ЗАТИРКЕВИЧ-КАРПІНСЬКА (КОВТУНЕНКО) Ганна Петрівна
103.	ЗЕРКАЛЬ Сава Петрович
104.	ЗІНЧЕНКО Михайло Львович
105.	ІВАНИЦЬКИЙ Борис Георгійович
106.	ІВАНІВ Гриць Іванович
107.	ІВАНЧЕНКО (Риндя) Іван Семенович
108.	КАВАЛЕРІДЗЕ Іван Петрович
109.	КАЛАШНИКОВ Олександр Антонович
110.	КАЛИНОВСЬКИЙ Григорій
111.	КАЛНИШЕВСЬКИЙ Петро Іванович
112.	КАМЕНЕЦЬКИЙ Михайло Григорович
113.	КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ Пилип Йосипович
114.	КАРАСЬ Микита Сергійович
115.	КВІТКА Климент Васильович
116.	КИБАЛЬНИК Сила Пантелеймонович
117.	КИКТЕНКО Яків Григорович
118.	КЛІТКА Лука
119.	КОБИЗЬКИЙ (КОБИЗСЬКИЙ) Іван Митрофанович
120.	КОВАЛЕНКО Олександр Михайлович
121.	КОВЕНКО Михайло Микитович
122.	КОВШАР Іван Гнатович
123.	КОВШАР Олександр Олексійович
124.	КОЖУШКО Григорій Семенович
125.	КОЛОСОВСЬКИЙ Володимир Васильович
126.	КОПЛИК Павло Васильович
127.	КОСІНСЬКИЙ Володимир Андрійович
128.	КОЧМАКІВ Іван
129.	КРИВОКОБИЛЬСЬКИЙ Монан (Мусій) Павлович
130.	КРИЧЕВСЬКИЙ Василь Григорович
131.	КРИЧЕВСЬКИЙ Федір Григорович
132.	КРІПАК Нестор Іванович

ПІБ	
133.	КРУК Кузьма Гаврилович
134.	КУЛАК Гнат Миколайович
135.	КУЛІШ Пантелеймон Олександрович
136.	КУЛЬЖИНСЬКИЙ Іван Григорович
137.	КУРИЛОВ Іван Олексійович
138.	КУРОЧКА-АРМАШЕВСЬКИЙ Іван Григорович (КУБАРСЬКИЙ Іван)
139.	КУХТА Віктор Іванович
140.	КУХТА Іван Опанасович
141.	КУШНІРЕНКО Микола Антонович
142.	ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович
143.	ЛАСТОВЦІВ (ЛАСТОВЦЕВ) Олександр Арсенович
144.	ЛИСЕНКО Федір Трохимович
145.	ЛИСИЙ Анатолій Михайлович
146.	ЛИСИЙ Іван Андрійович
147.	ЛИТВИНЕНКО Іван Данилович
148.	ЛИТВИНОВА (БАРТОШ) Пелагея Яківна
149.	ЛІНЦЬКИЙ (ЛІНИЦЬКИЙ) Олександр Іванович
150.	ЛУШНЕНКО Олексій Петрович
151.	ЛЯЩЕНКО Федір Якович
152.	МАЗУР Володимир Григорович
153.	МАКАРЕНКО Микола Омелянович
154.	МАКАРЕНКО Павло
155.	МАКАРІВ Олександр Олексійович
156.	МАКСИМЕЙКО Микола Олексійович
157.	МАЛИНКА Олександр Никифорович
158.	МАЛЬЧЕНКО Степан Микитович
159.	МАМОНТОВ (МАМОНТІВ) Яків Андрійович
160.	МАРКЕВИЧ Микола Андрійович
161.	МАРКОВИЧ Дмитро
162.	МАРКОВИЧ Олександр Михайлович
163.	МАРКОВИЧ Яків Андрійович
164.	МАРУТА Андріян Олександрович (Григорович)
165.	МАРУХА Степан Георгійович
166.	МАСАЛИТИНІВ Дмитро Григорович
167.	МАСИК Григорій Ісакович
168.	МАСЛЯНИЙ Антін Павлович
169.	МАТЮХА Максим Мусійович
170.	МАЦІЄВИЧ Кость Андріанович
171.	МАШИРОВ Микола Дмитрович
172.	МЕЗЕНЦІВ (МЕЗЕНЦЕВ) Микола Іванович
173.	МИХАЙЛЕНКО Яків Іванович
174.	МОВЧАН Єгор Хомич
175.	МОРАЧЕВСЬКИЙ Пилип Сергійович
176.	МОШИК Микола Григорович
177.	МОЩЕНКО Костянтин Васильович
178.	МУРАШКО Микола Іванович
179.	НАРБУТ Георгій Іванович
180.	НЕСТЕРЕНКО Олександр Кузьмович
181.	НЕЧИПОРЕНКО Олексій Данилович

ПІБ	
182.	ОЛЕКСІЄНКО Мусій Петрович
183.	Олесь Олександр (КАНДИБА Олександр Іванович)
184.	ОМЕЛЬЧЕНКО Тиміш Петрович
185.	ОНАЦЬКИЙ Євген Доментійович
186.	ОНАЦЬКИЙ Никанор Харитонович
187.	ОСАДЧИЙ Тихін Іванович
188.	ОСТРЯНСЬКИЙ Микола Максимович
189.	ОТРИШКО (ОТРИШКО) Петро Миколайович
190.	ОХРИМЕНКО Михайло Іванович
191.	ПАВЛОВСЬКИЙ Олексій Павлович
192.	ПАЛІЦІН Олександр Олександрович
193.	ПАНЧЕНКО Євген Михайлович
194.	ПАПОРОТНИЙ Михайло Митрофанович
195.	ПАРПУРА Максим Йосипович
196.	ПАСЮГА Степан Артемович
197.	ПЕТРЕНКО Іван Якович
198.	ПЕТРЕНКО Михайло Миколайович
199.	ПІЧЕНТОВ Данило Микитович (Данило з Калинівки)
200.	ПОПОВ Павло Миколайович
201.	ПОТЕБНЯ Олександр Опанасович
202.	ПРОХОДА Василь Хомович
203.	ПРОХОРОВ Юрій
204.	ПУД
205.	РАДЧЕНКО Антін Васильович
206.	РАДЧЕНКО Григорій Тимофійович
207.	РЕШЕТНИКОВ (РЕШЕТНИКІВ-РЕШЕТНЯК) Яків Павлович
208.	РИЖИЙ Опанас Свиридович
209.	РОЖКО Каленик
210.	РОЗНАТОВСЬКИЙ Микола Юрійович
211.	РОЗУМОВСЬКИЙ Кирило Григорович
212.	РОМАНОВСЬКИЙ Віктор Олексійович
213.	РУДИНСЬКИЙ Михайло Якович
214.	РУДНІСВ Борис Кузьмич
215.	РЯБІНІН Іван Матвійович
216.	САВЧЕНКО Трохим Архипович
217.	САВЧУК Федір Федорович
218.	САДІВНИЧИЙ Данило
219.	САЄНКО Василь Михайлович
220.	САПУН Семен
221.	САС-ТИСОВСЬКИЙ Юрій Васильович
222.	САФОНОВ Тимофій Олексійович
223.	САХНО Василь Іванович
224.	СВАРИКА Василь Михайлович
225.	СЕЛЕГІЙ Михайло Максимович
226.	СЕМЕНЕНКО Грицько Петрович
227.	СЕМЕНЕЦЬ Яків Йосипович
228.	СЕМЕНЧЕНКО Яків Павлович
229.	СЕМЕРІЧЕНКО Павло Матвійович
230.	СЕРГЕЙЧИК Павло Климович

ПІБ	
231.	СЕРДЮКОВ Іван Іванович
232.	СИДОРЕНКО Сергій Фролович
233.	СИМОНОВСЬКИЙ Петро Іванович
234.	СКОРОПАДСЬКИЙ Павло Петрович
235.	СМОЛЧЕВ Петро Іванович
236.	СОКОЛОВ Петро Максимович
237.	СОКОЛЬНИК Опанас Іванович
238.	СОКРУТ Наум Аврамович
239.	СОЛОВЕЙ Дмитро Федорович
240.	СОТНИК Іван Іванович
241.	СПИЦЯ Григорій Макарівч
242.	СТАНІСЛАВСЬКИЙ Петро Андрійович
243.	СТАРОГОРСЬКИЙ Микола Петрович
244.	СТЕБЛЯНКО Олександр Іванович
245.	СТЕЦЕНКО Григорій Андрійович
246.	СТРЕЛЕВСЬКИЙ Іван Кузьмич
247.	СУДІЄНКО Михайло Осипович
248.	СУМЦОВ Микола Федорович
249.	СУПРУН Павло Степанович
250.	ТАРАНУШЕНКО Степан Андрійович
251.	ТАРАСЕНКО Іван Васильович
252.	ТАРАСЕНКО Марія Іванівна
253.	ТАХТАЙ Олександр Кузьмич
254.	ТВЕРДОХЛІБОВ Олександр Дмитрович
255.	ТЕРЕЩЕНКО Федір Петрович
256.	ТЕРНИЧЕНКО Аристарх Григорович
257.	ТИМОШЕНКО Володимир Прокопович
258.	ТИМОШЕНКО Сергій Прокопович
259.	ТИМОШЕНКО Степан Прокопович
260.	ТКАЧЕНКО Дмитро Хомович
261.	ТКАЧЕНКО Федот Леонтійович
262.	ТОКАРЕНКО Олексій Павлович
263.	ТОПРЕЦЬ Степан Васильович
264.	ТУЗІВ Микола Федорович
265.	ГУМАНСЬКИЙ Федір Йосипович
266.	ТЮРИН (ТЮРІН) Олександр Іванович
267.	ТЮТЮННИК Володимир Мусійович
268.	УМАНЕЦЬ Федір Михайлович
269.	УСПЕНСЬКИЙ Микола Никанорович
270.	ФЕДИНА
271.	ФЕДОРЕНКО Павло Костянтинівч
272.	ФЕДЧЕНКО Микола Юхимович
273.	ФИЛОНОВИЧ Василь Захарович
274.	ХАНЕНКО Микола Данилович
275.	ХАРИТОНЕНКО Микола Аркадійович
276.	ХВИЛЬОВИЙ Микола (ФІГЛІБОВ Микола Григорович)
277.	ХЕЛЕМЕЛЯ Віра Іларіонівна
278.	ХРАПКО Микола Степанович
279.	ЧАЛОВСЬКИЙ Іван Антонович

ПІБ	
280.	ЧЕПА Андріан Іванович
281.	ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Іван Гнатович
282.	ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Семен (Симон) Гнатович
283.	ЧИЧМАН Іван Йосипович
284.	ШАНДИБА (Немкіна) Надія Олександрівна
285.	ШЕВЧЕНКО Андрій
286.	ШЕВЧЕНКО Григій Васильович
287.	ШЕВЧЕНКО Семен Тарасович
288.	ШЕЙКО Олександр
289.	ШКУМАТ (ЧУМАК ?) Василь Дмитрович
290.	ШКУРАТ Степан Йосипович
291.	ЩЕРБАК Антон Петрович
292.	ЩОГОЛЕВ Яків Іванович
293.	ЯКОВЕНКО Антон Йосипович
294.	ЯНОВ Микола Леонтійович
295.	ЯНЧЕВСЬКИЙ Микола Миколайович
296.	ЯРЕМЕНКО Василь Сергійович
297.	ЯРОСЛАВСЬКИЙ Володимир Іванович
298.	ЯЦЕНКО Петро

Додаток Б

**Вибрані довідки про діячів, пов'язаних з Сумщиною і включених до
наведеного вище Реєстру²**

Анісов Василь Федорович (08(21).03.1912, с. Павлівка, нині – Сумський р-н, Сумська обл. – 09.05.1974, м. Київ) – літературознавець, мистецтвознавець. Працював науковим співробітником у Літературно-меморіальному будинку-музеї Тараса Шевченка, заступником головного редактора журналу «Українська мова і література в школі». Досліджував життя і творчість Т.Г. Шевченка.

Антоненко-Давидович Борис Дмитрович (23.07 (05.08).1899, с. Засулля, нині – м. Ромни, Сумська обл. – 09.05.1984, м. Київ) – письменник, мовознавець. Навчався в Охтирській гімназії, Харківському університеті. Служив у 2-му Запорозькому полку Армії УНР, очолюваному П. Болбочаном (1918), короткий час виконував обов'язки коменданта станції Мелітополь. Автор книги «Як ми говоримо» (1970), присвяченої чистоті української мови. У своїх творах створив літературні портрети багатьох українських митців, поетів, письменників (Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Рильського та ін.). Лауреат Державної премії імені Т.Г. Шевченка в галузі літератури (1992). Протягом 1930-х – 1950-х років переслідувався радянською владою. Репресований за звинуваченням в участі в антирадянській організації УВО. Реабілітований у 1956 р.

Бабин (Бабін) Олександр Іванович (03.07.1894, хут. Базилівка, Конотопський пов., Чернігівська губ. – 28.11.1968, м. Філадельфія, США) – український військовий діяч. Навчався у Глухівській міській школі,

² Довідка не містить вичерпної біографічної інформації про особу, а включає лише відомості про факти її професійної та/чи творчої діяльності, які можна розцінювати як такі, що могли позитивно вплинути на процеси формування української нації та державотворення України.

Глухівському учительському інституті, Українській Господарській Академії. Учасник Першої світової війни. Брав участь в українізації Російської імперської армії. В українській армії служив з 1917 р. у 22-му полку імені Івана Гонти 5-ої Січової Запорозької дивізії 2-го Запорозького корпусу військ Центральної Ради, 33-му Охтирському полку Армії Української Держави, повстанських підрозділах, війську Армії УНР. Обіймав посади начальника дивізійної команди з вишколу українських підстаршин, коменданта м. Збараж (1917), коменданта м. Ромни (1919), командира сотні пішої розвідки Окремої кадрової бригади Окремого корпусу кордонної охорони (1920), сотника, командира сотні пішої розвідки Окремої кадрової бригади кордонної охорони (1922). У 1920 р. інтернований до Польщі. У 1920-х роках виїхав до Чехословаччини. У 1950 р. емігрував з родиною до США.

Байдак Василь Тимофійович (1898, с. Засулля, нині – м. Ромни, Сумська обл. – після 1931) – військовий, хорунжий Армії УНР. Навчався у 3-й Саратовській школі прапорщиків, старшинській школі при таборі Стржалково. Учасник Першої світової війни. З 1919 р. служив у Червоній Армії. У 1920 р. вступив до Армії УНР. Обіймав посади молодшого старшини, старшини (1920). Після 21.11.1920 перебував у Польщі. У 1921 р. втік до Німеччини. Приблизно наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. повернувся додому. Повинився перед радянською владою. У 1931 р. перебував на обліку ДПУ.

Багрянний Іван (Лозов'ягін Іван Павлович) (19.11 (02.10).1906, с. Куземин, Охтирський р-н, нині Сумська обл. – 25.08.1963, м. Новий Ульм, Німеччина) – український письменник, громадський і політичний діяч. Навчався в Охтирській церковно-приходській, Вищій початковій, Охтирській технічній, Краснопільській художньо-керамічній школах, на малярському факультеті Київського художнього інституту. Зазнав переслідувань з боку радянської влади. Звинувачувався у «контрреволюційній агітації» за допомогою своїх

творів («Ave Maria», «Скелька», «Гутенберг» та ін.). Був засуджений на заслання до спецпоселень Далекого Сходу (1932). Після повернення був ув'язнений у харківській в'язниці УДБ-НКВС (1938-1940). Під час Другої світової війни брав участь в українському підпіллі ОУН/УПА, у створенні Української Головної Визвольної Ради та її програмних документів. Літературні твори присвячував реаліям українського радянського життя 1920-х – 1930-х років, партизанській боротьбі ОУН/УПА тощо («Сад Гетсиманський», «Тигролови», «Люба» та ін.). Автор памфлету «Чому я не хочу вертатись до СРСР?», який став політичною декларацією національної гідності і прав людей, які пережили примусову репатріацію. У 1945 р. емігрував до Німеччини. Лауреат Державної премії імені Т.Г. Шевченка в галузі літератури, журналістики, мистецтва і архітектури (1992).

Бортнянський Дмитро Степанович (28.10.1751, м. Глухів – 28.09 (10.10).1825, м. Санкт-Петербург) – український композитор, музикант, один з перших українських музикантів європейського рівня. Навчався у Глухівській співацькій школі, Петербурзькій придворній хоровій капелі. У 1769-1779 рр. удосконалював свою майстерність в Італії. Автор низки опер італійською і французькою мовами, кількох десятків духовних хорових творів тощо. Творчість Д. Бортнянського справила помітний вплив на розвиток українського музичного мистецтва. У його хорових творах використовувалися інтонації української народної пісенності.

Василевський Микола Олександрович (17.04.1895, м. Білопілья, нині Сумська обл. – після жовтня 1944) – український військовий діяч, хорунжий артилерії Армії УНР, інженер-гідротехнік. Навчався у Білопільській Олександрівській гімназії, на матуральних курсах при Українському громадському комітеті (Прага, Чехословаччина), Українській Господарській Академії (Подебради, Чехословаччина). На військовій службі з 1915 р. З 1919 р. служив у Запорозькій дивізії Армії УНР. У 1923 р. виїхав до

Чехословаччини. Згодом потрапив до Австрії. Ймовірно зник безвісти або загинув під час примусових земляних робіт (копав окопи) на словацько-австрійському кордоні наприкінці 1944 р.

Василенко Микола Прокопович (02.02.1866, с. Есмань, Глухівський пов., нині Сумська обл. – 03.10.1935, м. Київ) – український історик, юрист, державний діяч. Навчався у Глухівській та Полтавській гімназіях, Дерптському університеті. Друкувався у часописі «Киевская старина». Член Київської старої громади, Історичного товариства Нестора Літописця, Товариства українських поступовців, Українського наукового товариства та інших наукових, політичних і громадських організацій. Викладав у київських гімназіях, Київському університеті, Вищих жіночих курсах, Українському народному університеті тощо. Звинувачувався царським урядом в українському сепаратизмі. Обіймав посади попечителя Київської шкільної округи, заступника міністра відділу вищої школи в Україні (1917), члена Генерального суду УЦР, міністра освіти та мистецтв та т.в.о. міністра закордонних справ, президента Державного Сенату Української Держави (1918). На вищих державних посадах підтримував політику українізації закладів освіти, був одним з авторів проекту Української Академії Наук, ініціатором створення Українського державного університету в Києві та Українського державного Кам'янець-Подільського університету. Пізніше займався викладацькою діяльністю, був академіком УАН, у 1921 р. обраний головою Всеукраїнської Академії Наук (колишня УАН), але не затверджений урядом на цій посаді. Очолював соціально-економічний відділ ВУАН (1920-1929). Протягом 1920-х років очолював Комісію з вивчення українського права. Став одним з основоположників вивчення правової культури українського народу та історії української державності. Автор близько 500 праць на історичну та історико-правничу тематику. Зазнав переслідувань НКВС. У 1924 р. засуджений до 10 років позбавлення волі, але згодом вирок скасували. Остаточо реабілітований у 1991 р.

Васильєв Михайло Калинович (1863, м. Лебедин – 27.04 (10.05).1912, м. Київ) – український етнограф, фольклорист. Закінчив Єлисаветградське земське реальне училище та Петербурзький технологічний інститут. Член українського студентського гуртка у Петербурзі. Переслідувався царським урядом. Автор понад 50 праць. Друкувався у часописах «Киевская старина» та «Этнографическое обозрение». Досліджував різні аспекти цукроваріння, українські народні обряди, вірування, літературні зв'язки, український театр тощо. Один з перших збирачів українського робітничого фольклору та народних оповідей про Т. Шевченка.

Греков Олександр Петрович (21.11.1875, с. Санич, Глухівський пов. – 02.12.1959, м. Відень, Австрія) – український військовий діяч, військовий міністр УНР. Випускник Московського університету, Московського піхотного юнкерського училища, Миколаївської академії Генерального штабу. Учасник Першої світової війни. В українській армії обіймав посади начальника 2-ї Сердюцької дивізії військ Центральної Ради, начальника штабу Київської військової округи (1917), помічника військового міністра УНР, керівника офіцерської організації «Батьківщина», начальника Головного штабу Української Держави, командувача Південної групи військ Директорії (1918), Військового міністра УНР, в.о. Наказного Отамана та Військового міністра УНР, головнокомандувача Української Галицької армії (1919). Учасник Чортківської офензиви. У 1920-х – 1930-х роках перебував на еміграції в Австрії. Очолював Всеукраїнський Національний Союз (1921). З 1938 р. брав участь в організації Закордонного вільного козацтва. Член Української громади. Друкував статті на українську тематику, автор спогадів про події в Україні 1917-1920 рр. Зазнав переслідувань радянського режиму. У 1948 р. заарештований. У 1949-1956 рр. був ув'язнений в Озерному таборі. Після звільнення повернувся до Австрії.

Григоренко Юрій (05.05.1898, м. Ромни – 15.02.1963, м. Філадельфія, США) – український актор, режисер. Працював у пересувних театрах (Роменському, ім. Т. Шевченка, ім. М. Заньковецької та ін.). З 1943 р. перебував на еміграції (Німеччина, Аргентина, США). Популяризатор українського театрального мистецтва. Ставив вистави за мотивами творів українських митців (М. Лисенка, С. Гулака-Артемівського, Лесі Українки та ін.). Протягом 1946-1948 рр. – член правління та організаційний референт Об'єднання митців української сцени. У 1950 р. створив театральну студію імені Леся Курбаса (м. Буенос-Айрес, Аргентина).

Грищенко Микола Андрійович (06.12.1878, хут. Штепина Гребля – 26.11.1937, м. Суми) – український громадський діяч. Випускник Харківської духовної семінарії, Харківського університету, навчався на юридичному факультеті Юр'ївського університету. Земський діяч. Брав участь в організації товариства «Просвіта», виставки українських старожитностей в м. Лебедин. Викладав українську мову у Лебединській філії Державних курсів (1920-ті). Зазнав переслідувань радянського тоталітарного режиму. У 1937 р. був заарештований органами НКВС. Розстріляний.

Драгомиров Михайло Іванович (08(20).11.1830, м. Конотоп – 15(28).10.1905, м. Конотоп) – військовий і державний діяч. Представник старовинного козацького роду Драгомирецьких. Навчався у Конотопському повітовому училищі, курсах фельдфебелів при Дворянському полку (Санкт-Петербург), Академії Генерального Штабу. Протягом всього життя обіймав різні військові посади. Багато років викладав військові дисципліни в Академії Генерального Штабу, а у 1878-1889 рр. був її начальником. Учасник низки воєнних кампаній, зокрема російсько-турецької війни 1878-1879 рр. Герой війни за незалежність Болгарії. Протягом 1897-1903 рр. був Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором. Досліджував питання військової педагогіки. Автор підручників з військового мистецтва. Сприяв

розвитку української культури. За це український театральний режисер і актор М. Садовський назвав його «таємним Никодимом українства». Домігся звільнення з посади цензора Б. Юзефовича, який був запеклим українофобом (1898). Сприяв розвитку українського театру та книгодрукування. Співпрацював з часописом «Киевская старина». Товаришував з О. Лазаревським, І. Нечуй-Левицьким, М. Лисенком, А. Праховим, П. Житецьким, І. Репіним, М. Костомаровим, Д. Яворницьким та іншими представниками української культури. Став прототипом отамана І. Сірка для картини І. Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Автор педагогічних і літературних творів. Критично ставився до особи імператора Миколи II. Кавалер багатьох орденів Російської імперії та інших держав (Італія, Пруссія, Сербія, Болгарія, Франція, Бухара, Швеція, Румунія).

Дрібний (Дрібно, Дробний) Андрій Васильович (19.08.1900, с. Степанівка, Сумський пов., нині Сумська обл. – після 21.11.1922) – український військовий, козак Армії УНР. Закінчив сільську школу. В українській армії служив з 1920 р. Інтернований. Доля після 1922 р. невідома.

Дугельний Грицько (Григорій) Макарович (20.11.1893, Полтавська губ. – 23.11.1921. с. Базар) – український військовий діяч, підполковник Армії УНР. Випускник Полтавського реального училища, Олександрівського військового училища. Учасник Першої світової війни. В українській армії обіймав посади командира 31-го пішого Роменського полку військ Директорії, помічника командира 1-го Залізнично-Технічного полку Дієвої Армії УНР (1918), командира 25-го (1-го) Залізничного полку Дієвої Армії УНР (1919), помічника начальника Морського флоту і командира куреня Морської піхоти (1920). Учасник Другого Зимового походу (командир комендантської сотні) (1921). Розстріляний під с. Базар.

Коваленко Олександр Михайлович (28.07.1875, м. Ромни – 17.10.1963, м. Женева, Швейцарія) – український громадський і політичний діяч, інженер, педагог. Навчався у Роменському реальному училищі, Харківському технологічному інституті. Один із засновників товариства «Громада» (м. Ромни), «Харківської Української студентської громади» (м. Харків). Учасник студентських заворушень на захист української мови та національного відродження українців (Харків, 1899), установчих зборів Революційної української партії (1900). Учасник повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Тавричеський» (1905). З 1905 р. перебував на еміграції (Румунія, Чехословаччина, Швейцарія, Франція). Брав участь у виданні закордонних українських часописів («L'Ukraine»), займався науковою та викладацькою роботою. У 1917 р. повернувся в Україну. Взяв участь у роботі Центральної Ради – очолив департамент морської освіти при Морському міністерстві УНР. З 1919 р. служив в Українській дипломатичній місії, був консулом УНР в Женеві та Парижі. Секретар української делегації в асамблеї Ліги Націй (1920). У 1922 р. виїхав до Чехословаччини. Обіймав посади лектора, доцента, завідувача кафедри, декана в Українській господарській академії (Подєбради), викладав в Українському технічно-господарському інституті (Прага). Брав активну участь у житті українських громад за кордоном, організовував українські концерти, театральні вистави, підтримував пластівські організації. У 1945 р. виїхав до Німеччини, потім до Швейцарії. Автор спогадів про революційні події 1905 р., низки наукових праць та підручників з математики, геометрії, технічних дисциплін тощо.

Ковенко Михайло Микитович (08.11.1888, м. Білопілья, Сумський пов. – після 1920) – український військово-політичний діяч. Випускник 2-класного Люботинського училища, механічного відділення Королівського Дармштадтського політехнічного інституту. В роки Української революції обіймав посади керівника формування Вільного Козацтва, особливого коменданта м. Київ (1917), представника Міністерства закордонних справ

УНР при німецькому військовому аташе, начальника відділу формування Вільного Козацтва штабу військ Директорії, голови Верховної слідчої комісії для боротьби з контрреволюцією у Києві (1918), командира особливого ударного загону Дієвої Армії УНР у боях за мм. Бердичів та Козятин. З 1920 р. перебував на еміграції у Румунії. Подальша доля невідома.

Куліш Пантелеймон Олександрович (26.07(07.08).1819, м. Вороніж, Глухівський пов., нині Шосткинський р-н, Сумська обл. – 02(14).02.1897, хут. Мотронівка, нині с. Оленівка, Чернігівська обл.) – український письменник, історик, етнограф, перекладач. Навчався у церковній школі, Новгород-Сіверському повітовому училищі, Новгород-Сіверській гімназії, Університеті св. Володимира (Київ). Захоплювався збиранням предметів української старовини та етнографічних матеріалів. Учасник таємного гуртка «Київська молода» (1843-1845), девізом якого було «національне відродження і демократичний розвиток України». Один з засновників і активний учасник Кирило-Мефодіївського братства (1845-1847). За словами історика О. Міллера «М.І. Костомаров, П.О. Куліш и М.М. Білозерський – стали, поряд з Т.Г. Шевченком, тим поколінням, яке перетворило українофільство на націоналістичну ідеологію». Переслідувався царською владою. Заарештований за участь у Кирило-Мефодіївському братстві, засланий до м. Тула. Згодом повернувся до Петербургу, де займався викладацькою роботою і продовжував українофільську діяльність. Створив кращий україномовний підручник «ГраMATку» (1857), частина дидактичних текстів якого мала патріотичний характер. Створив український фонетичний правопис (т.зв. «кулишівка»), що став фундаментом для сучасної української орфографії. Займався активною етнографічною діяльністю. Збирав і записував українські пісні, обряди, традиції тощо, публікував їх («Записки о Южной Руси» художні твори на основі етнографічних та фольклорних матеріалів та ін.). Автор художніх творів та нарисів історичного характеру («Чорна рада», («Книга о делах народа украинского и славного Войска

казацького Запорожського», «Повість про український народ», «Історія України від найдавніших часів» та ін.). Зазначав серйозну проблему втрату українцями своєї історичної пам'яті, малий інтерес до вивчення власної історії, передбачив ліквідацію кріпосного права, відновлення української держави. Зусиллями П. Куліша світ побачили та стали доступними для широких мас літературні твори М. Вовчок, Є. Гребінки, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського та багатьох інших талановитих українських (і не лише українських) майстрів літературного жанру. Був добре знайомий, товаришував і співпрацював з видатними представниками української інтелігенції (Т. Шевченко, О. Маркович, М. Максимович, В. Білозерським, М. Костомаровим, П. Чубинським і багатьма іншими). Автор першого україномовного перекладу Старого Заповіту (переклад був завершений І. Пулюєм після смерті П. Куліша). Боровся за дозвіл видавати український часопис «Основа», був його неофіційним редактором і активним автором. У словнику Брокгауза та Ефрона це видання позиціонувалося як найпомітніший прояв українофільства на той час.

Кульжинський Іван Григорович (14(26).04.1803, м. Глухів – 23.03.1884, м. Ніжин, нині Чернігівська обл.) – український письменник, педагог. Навчався у Воронізькій церковно-парафіяльній школі, Чернігівській духовній семінарії. Займався викладацькою роботою. Досліджував українську поезію. Співпрацював з часописом «Украинский журнал». Українську мову вважав окремим «наріччям» слов'янських мов. Позитивно ставився до багатьох українських поетів, бандуристів. Збирав і записував українські етнографічні матеріали, видав збірник «Малороссийская деревня» (1827). Автор «українського роману» «Федюша Мотовильский» (Москва, 1833). Згодом його погляди стали більш реакційними по відношенню до української мови і літератури.

Радченко Антін Васильович (06.08.1882, Кролевецький пов. – 13.06.1922, м. Слонім, Гродненська губ.) – український військовий діяч, полковник Армії УНР. В українській армії з 1918 р. Обіймав посади при штабі 1-ї (пізніше – 6-ї) Січової дивізії Армії УНР, командира Старшинського куреня 6-ї дивізії, помічника командира 6-ї запасної бригади Армії УНР, начальника оперативного відділу штабу 1-ї Кулеметної дивізії Армії УНР (1920). Пізніше служив у складі 5-ї Херсонської стрілецької дивізії Армії УНР, в управлінні військових комунікацій Генерального штабу УНР. Згодом перебував на еміграції в Польщі.

Радченко Григорій Тимофійович (04.08.1894, с. Спаське, Кролевецький пов. – ?) – український військовий діяч, підполковник Армії УНР. Випускник Інструкторської школи старшин, гідротехнічного відділу Української господарської академії (Подєбради, Чехословаччина). В українській армії обіймав посади начальника відділу зв'язку штабу 26-го Українського корпусу (1917), старшого ад'ютанта штабу 26-го корпусу військ Центральної Ради, молодшого ад'ютанта штабу Харківського (пізніше – 7-го) корпусу Армії УНР (пізніше – Української Держави), старшини Сердюцької дивізії Армії Української Держави (1918), обер-старшини оперативного відділу штабу Лівобережного фронту Дієвої Армії УНР, старшини для доручень оперативного відділу штабу Запорізького корпусу Дієвої Армії УНР, помічника начальника оперативного відділу штабу Запорізької групи Дієвої Армії УНР (1919), старшини штабу 6-ї Січової дивізії Армії УНР, завідувача квартирного відділу столичного коменданта у Вінниці, начальника дислокаційного відділу Головного управління Генерального штабу УНР (1920). Доля після 1929 р. невідома.

Тарасенко Марія Іванівна (? (вірогідно, між 1898 та 1900) м. Вороніж, нині Шосткинський р-н, Сумська обл. – 28.08.1922, м. Київ) – підпільниця, зв'язкова штабу Армії УНР. Навчалася у гімназії, Київському університеті.

Входила до Осередку українців-середньошкільників Києва. Під час революції 1917-1921 рр. служила при Дивізії Сірожупанників Армії УНР (сестра-жалібниця, зв'язкова, розвідниця). З 1921 р. допомагала повстанському комітету «Козача Рада» підтримувати зв'язок з урядом УНР в екзилі. Розстріляна більшовиками.

Филонович Василь Захарович (15.01.1894, с. Рогізне, нині Сумського р-ну Сумської обл. – 13.06.1987, м. Міннеаполіс, США) – український військовий діяч, полковник Армії УНР, генерал-хорунжий. Навчався у Сумського реального училищі, Курській землемірній школі та Чугуївському піхотному училищі (за іншими даними на військових курсах при цьому училищі). Учасник Першої світової війни. Брав участь в українізації 516-го Мезенського піхотного полку, був головою полкової ради та ради 129-ї піхотної дивізії (1917). Брав участь у Військовому з'їзді в Києві, де вперше зустрівся із Симоном Петлюрою. На початку 1918 р. – помічник коменданта м. Суми, начальник оборони Сум та Сумського повіту. Наприкінці 1918 р. підтримав повстання проти гетьмана, з 1 грудня – організатор і командир Сумського окремого куреня 4-го полку Українських січових стрільців Дієвої армії УНР. Восени 1919 р. – старшина з особливих доручень при Головному Отамані військ УНР, хоча формально числився при штабі Окремого корпусу прикордонної охорони (генерала О. Пилькевича), голова комісії із закупівлі за кордоном зброї. 1920 р. служив при Дипломатичній місії УНР у Грузії, влітку 1920 як старшина при делегації Кубанської Народної Республіки перебував в Криму, звідки у листопаді емігрував до Константинополя, потім переїхав до Болгарії. У 1921-1922 рр. (з перервами) – лідер української військової еміграції в Болгарії, голова Української громади та військової організації «Січ». З 1923 р. – на еміграції в Чехословаччині, де закінчив Вищу технічну школу, у міжвоєнний період – представник військового міністра УНР на Балканах і в Туреччині, співвидавець і співредактор часопису «Гуртуймося» (Прага, Софія), у березні 1939 р. – один із керівників Організації Народної

Оборони «Карпатська січ». Згодом жив у Словаччині. 1951 емігрував до США, жив у Чикаго та Міннеаполісі, очолював низку українських комбатантських і ветеранських організацій. Генерал-хорунжий, 1973-1978 – військовий міністр УНР в еміграції.

Шевченко Григорій Васильович (1895, с. Андріяшівка, нині Роменський р-н, Сумська обл. – 22.11.1921, м. Базар, нині Житомирська обл.) – військовий. Навчався у Тифліській гімназії, 2-й Тифліській школі прапорщиків. В українській армії служив з кінця 1918 р. січовим стрільцем, в інтендатурі Київської дивізії. Двічі інтернований до Польщі (1919 та 1920). Під час Другого зимового походу перебував у резерві штабу 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон. Розстріляний більшовиками.

Шевченко Семен Тарасович (? – після 1930) – український повстанець. Організатор підпільного осередку антибільшовицького повстанського загону Луки Клітки на хут. Жовтоніжки (тодішній Вільшанський р-н) (березень 1930 р.). Боровся проти більшовицького режиму. Відстоював право приватної власності на землю, вільної торгівлі. Ймовірно, репресований у 1931 р.

Шкумат (Чумак ?) Василь Дмитрович (1898, Сумський пов. – 22.11.1921, м. Базар, нині Житомирська обл.) – військовий. В Армії УНР служив з 1919 р. у 4-й Київській дивізії. Учасник Другого зимового походу (1921). Потрапив у полон. Розстріляний більшовиками.

Янов Микола Леонтійович (26.11.1893, м. Глухів, нині Сумська обл. – 13.02.1977, м. Детройт, США) – український військовий діяч, підполковник Армії УНР, учасник бою під Крутами. Отримав військову освіту. Учасник Першої світової війни. В українській армії обіймав посади помічника командира Українського ударного батальйону 1-ї Гренадерської дивізії (1917), сотника Вільного Козацтва Чернігівщини, ад'ютанта чернігівського

військового коменданта, ад'ютанта штабу 9-ї пішої дивізії Армії Української Держави, начальник штабу цієї дивізії (1918). У 1919 – першій половині 1920 рр. служив у Збройних Силах Півдня Росії, звідки перейшов до складу Армії УНР. Згодом жив в еміграції (Німеччина, США).